

***Możliwości rozwojowe
chłopskiego rolnictwa
na przykładzie
gospodarstw
wysokotowarowych***

nr 10

Warszawa 2005

Bożena Karwat-Woźniak



EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Możliwości rozwojowe
chłopskiego rolnictwa
na przykładzie
gospodarstw
wysokotowarowych***

***Możliwości rozwojowe
chłopskiego rolnictwa
na przykładzie
gospodarstw
wysokotowarowych***

Autor:

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

Redakcja naukowa:

dr hab. Alina Sikorska, prof. IERiGŻ-PIB



EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2005

Autorka publikacji jest pracownikiem naukowym
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim*

Opracowanie komputerowe
mgr inż. Paweł Chmieliński

Redakcja techniczna
Tadeusz Majewski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 83-89666-23-5

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0·prefiks·22) 50 54 444
faks: (0·prefiks·22) 827 19 60
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 250 egz.

Druk: Dział Wydawnictw IERiGŻ-PIB

Oprawa: UWIPAL

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
I. Liczebność gospodarstw wysokotowarowych i ich udział w strukturach rolniczych.....	13
1. Skala występowania gospodarstw wysokotowarowych.....	13
2. Udział gospodarstw wysokotowarowych według struktury obszarowej.....	16
3. Udział gospodarstw wysokotowarowych według cech ich użytkowników.....	18
3.1. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych według grup wieku kierowników.....	18
3.2. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych według płci kierownika.....	20
3.3. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych w grupach według poziomu wykształcenia kierowników.....	21
4. Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturach rolnictwa chłopskiego.....	23
5. Zróżnicowanie w terytorialnym rozpowszechnieniu gospodarstw wysokotowarowych.....	30
II. Czynniki wyznaczające możliwości wzrostu siły ekonomicznej indywidualnych gospodarstw rolnych.....	39
1. Obszar gospodarstw.....	43
2. Cechy demograficzne kierowników.....	46
3. Wykształcenie kierowników gospodarstw.....	49
4. Inwestowanie.....	52
Podsumowanie.....	54
Literatura.....	57
Aneks tabelaryczny.....	61

Wprowadzenie

Rozmiary produkcji rolniczej były zawsze w kręgu ścisłego zainteresowania środowisk politycznych, gospodarczych i naukowych, które w okresie gospodarki nakazowo-rozdzielczej skupiało się głównie na globalnej funkcji produkcyjnej rolnictwa i wiązało się z permanentnie niezaspokojonym popytem na artykuły żywnościowe. Po roku 1989, wraz z ujawnianiem się trudności adaptacyjnych rolnictwa do gospodarki rynkowej i pogarszaniem się sytuacji dochodowej ludności rolniczej, większy nacisk został położony na wielkość produkcji rolniczej poszczególnych gospodarstw rolnych. Doświadczenia procesu dostosowywania się polskiego rolnictwa do efektywnego funkcjonowania w ramach gospodarki rynkowej wskazują, że jedną z głównych przyczyn występujących trudności jest stosunkowo mała skala produkcji i słaba pozycja na rynku rolnym producentów rolnych. Te uwarunkowania ograniczają również możliwości podjęcia konkurencji na rynku międzynarodowym.

Ranga każdego gospodarstwa rolnego jest określana głównie poprzez jego pozycję na rynku rolnym, którą przede wszystkim warunkuje wielkość produkcji rolniczej, jaką udało się sprzedać. Jednocześnie skala produkcji towarowej wskazuje na stopień dostosowania się poszczególnych warsztatów rolnych do funkcjonowania w oparciu o mechanizmy rynkowe. Ma ona również istotne znaczenie przy określaniu możliwości restrukturyzacyjnych i modernizacyjnych poszczególnych gospodarstw. Tylko jednostki produkujące na odpowiednio dużą skalę mają szansę na zgromadzenie kapitału niezbędnego na sfinansowanie działalności inwestycyjnej, której systematyczne prowadzenie jest konieczne, aby umacniać swoją pozycję ekonomiczną. Należy również dodać, że rozmiar produkcji warunkuje również możliwości wdrażania postępu, zwłaszcza technologicznego, nie tylko ze względów finansowych, ale również technicznych¹. A z uwagi na ogólne zapóźnienie technologiczne większości gospodarstw, zwiększenie aktywności inwestycyjnej, a zwłaszcza możliwość absorpcji postępu jest dla nich kwestią zasadniczą, aby mogły poprawić swoją pozycję konkurencyjną zarówno na rynku krajowym, jak i międzynarodowym.

Mechanizmy rynkowe stymulują koncentrację rolniczej produkcji towarowej w coraz mniejszej liczbie jednostek, przy czym wzrostowi skali sprzedaży towarzyszy z reguły wzrost siły ekonomicznej gospodarstw². Jednak siła eko-

¹ A. Woś: *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju rolnictwa. Eseje 2*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 38.

² J. St. Zegar: *Niektóre problemy rolnictwa w świetle spisów*, [w:] *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, GUS, Warszawa 2003, s. 23.

nomiczna większość polskich gospodarstw jest zbyt mała i nie daje możliwości finansowania postępu w prowadzonej działalności rolniczej z własnych środków. Ograniczenia rozwojowe dotyczą również stosunkowo znacznej grupy gospodarstw produkujących przede wszystkim na sprzedaż. Te jednostki w głównej mierze określają stan, jak również konkurencyjność naszego rolnictwa, i decydują w znacznym stopniu o ilościowym, asortymentowym i jakościowym poziomie zaopatrzenia rynku. Stąd konieczność pomocy w finansowaniu rozwoju rolnictwa, jednak wydaje się być pożądana taka dywersyfikacja instrumentów wspomaganie poszczególnych jednostek, aby uzyskać pożądaną strukturę gospodarstw.

W miarę pogłębiania się związków gospodarstw rolnych z rynkiem, rozwojem przetwórstwa rolno-spożywczego i instytucji rynkowych (giełd towarowych i rynków hurtowych, systemu kontraktów długoterminowych), wzrastają wymagania odbiorców produkcji rolniczej w odniesieniu do wielkości, jakości i jednorodności dostarczanych partii surowców. Tym wymaganiom sprostać mogą w zasadzie tylko gospodarstwa produkujące na odpowiednio dużą skalę.

W polskim rolnictwie zawsze powszechną formą organizacyjno-prawną były indywidualne gospodarstwa rolne, będące w swej istocie faktycznie gospodarstwami rodzinnymi³, przy czym w okresie transformacji ich pozycja uległa umocnieniu⁴.

Rodzinne gospodarstwo⁵ jest specyficznym podmiotem gospodarczym, gdyż łączy funkcje produkcyjne i społeczne. Oznacza to wspólnotę interesów rodziny i warsztatu pracy oraz brak wyraźnego podziału pomiędzy sferą gospodarstwa domowego i gospodarstwa rolnego. Nie zmienia to faktu, że w relacjach gospodarstwo rolne – rodzina chłopska zawsze istotną rolę odgrywały czynniki ekonomiczne, których znaczenie ulegało stopniowemu wzmocnieniu wraz z rozwojem gospodarczym i technologicznym. Urynkowanie gospodarki spotęgowało jeszcze znaczenie uwarunkowań ekonomicznych w wyznaczaniu głównych funkcji gospodarstwa chłopskiego.

Niezależnie od szeregu funkcji, jakie spełnia wobec użytkujących je rodziny gospodarstwo chłopskie, podstawowym celem prowadzonej działalności

³ J. St. Zegar: *Indywidualne gospodarstwa rolne w układzie przestrzennym*, [w:] *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, GUS, Warszawa 2003, s. 103.

⁴ J. St. Zegar: *Kwestia dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji*, SGH, Warszawa 2002, s. 52.

⁵ Pomimo pewnych różnic pojęciowych, dla oznaczenia gospodarstwa rodzinnego powszechnie używa się także określeń: *gospodarstwo chłopskie*, *gospodarstwo indywidualne*. W pracy te określenia będą stosowane zamiennie.

rolniczej jest zabezpieczenie materialnych warunków bytu⁶. I chociaż jednym z efektów zmian systemu społeczno-gospodarczego było przyspieszenie procesów dywersyfikacji w aktywności ludności rolniczej⁷ i ograniczenie roli dochodów ze sprzedaży produktów rolniczych w źródłach utrzymania rodzin chłopskich⁸, to nadal dla znacznej grupy rodzin użytkujących gospodarstwo rolne, prowadzona działalność rolnicza jest dominującym źródłem dochodu⁹. Sytuacja materialna tej zbiorowości jest kształtowana głównie przez rozmiary sprzedaży surowców rolniczych. Tylko gospodarstwo o relatywnie dużej skali produkcji może zapewnić godziwe warunki życia rolnikowi i członkom jego rodziny.

W klasyfikacji gospodarstw rolnych, w zależności od potrzeb, stosowane są różnorodne kryteria (formalno-prawne, własnościowe, dochodowe, produkcyjne, rynkowe, cechy użytkownika, itp.). Biorąc za główne kryterium stopień powiązania gospodarstwa z rynkiem, który jest jednocześnie jednym z najważniejszych wyznaczników ogólnego rozwoju ekonomicznego gospodarstwa, można wyodrębnić następujące główne typy gospodarstw rolnych¹⁰:

1. **Gospodarstwa naturalne** (pólnaturalne) – tę grupę stanowią jednostki produkujące wyłącznie lub głównie na potrzeby rodziny użytkownika. Związki z rynkiem tych gospodarstw są bardzo luźne lub w ogóle ich brak.
2. **Gospodarstwa drobnotowarowe** – te gospodarstwa są bardzo słabo powiązane z rynkiem zarówno jako sprzedawców artykułów rolniczych, jak i nabywców środków niezbędnych w prowadzonej działalności rolniczej. Skala ich produkcji towarowej jest niewielka i z reguły niższa niż rozmiary zakupów żywności (w przeliczeniu na surowce rolnicze) dokonywane

⁶ F. Tomczak: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość*, PWRiL, Warszawa 1988, s. 11.

⁷ Z badań ankietowych IERiGŻ wynika, że w 1988 roku wyłącznie z rolnictwa utrzymywało się 25,0% rodzin użytkujących gospodarstwo rolne, w roku 1992 – 16,8%, a w roku 2000 – już tylko 12,8%.

⁸ J. St. Zegar: *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, Studia i Monografie, z. 101, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 19.

⁹ Według badań IERiGŻ w 2000 roku ponad 47% rodzin użytkujących gospodarstwa rolne utrzymywała się głównie z przychodów ze sprzedaży produktów rolniczych – A. Sikorska: *Źródła utrzymania rodzin wiejskich*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2000 roku*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 235-236.

Według danych Powszechnego Spisu Rolnego w 2002 roku odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z rolnictwa wśród ogółu rodzin użytkujących gospodarstwo rolne wynosił 30,0% – J. St. Zegar: *Indywidualne gospodarstwa ...*, op. cit., [w:] *Zróźnicowanie regionalne ...* op. cit., GUS, Warszawa 2003, s. 115.

¹⁰ F. Tomczak: *Gospodarstwo rolne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 346.

przez ich użytkowników, którzy utrzymują się głównie ze źródeł nierolniczych.

3. **Gospodarstwa średniotowarowe** – są to jednostki silnie powiązane z rynkiem jako nabywcy i sprzedawcy, produkują głównie na rynek w oparciu o zasoby pracy rodziny. Najem siły roboczej w tych gospodarstwach występuje sporadycznie, w okresie spiętrzenia prac polowych. Niektóre gospodarstwa z tej grupy cechuje wyższa skala produkcji towarowej i większy udział pracy najemnej, bardziej nowoczesny sposób prowadzenia działalności rolniczej (nowoczesne technologie i organizacja produkcji, oddzielenie gospodarstwa rolnego od gospodarstwa domowego, odmienny sposób sukcesji majątku, itp.). Te jednostki w odróżnieniu od tradycyjnie prowadzonych gospodarstw chłopskich, nazywane są gospodarstwami farmerskimi (farmami rodzinnymi).
4. **Gospodarstwa wysokotowarowe** – tę grupę stanowią jednostki produkujące wyłącznie na sprzedaż w celu osiągnięcia możliwie wysokiego zysku. Te gospodarstwa wytwarzają surowce rolnicze głównie w oparciu o najemną siłę roboczą. Prowadzone są one przez wynajętego zarządcę lub bezpośrednio przez właściciela, który z reguły nie pracuje fizycznie przy prowadzonej działalności rolniczej. W tej grupie, gospodarstwo domowe jest całkowicie oddzielone od działalności produkcyjnej, której rozmiary nie zależą już przede wszystkim od wielkości rodziny (zasobów pracy własnej), lecz od rozmiarów zaangażowanego kapitału oraz sprawności zarządzania.

Przy określaniu i wyodrębnianiu poszczególnych typów gospodarstw posługiwano się również wyłącznie kryterium wielkości (wartości) produkcji towarowej¹¹. Nie zmienia to faktu, że ze skalą produkcji rolniczej są ściśle powiązane właściwości ekonomiczno-produkcyjne gospodarstw i cechy społeczno-

¹¹ W. Orłowski w pracy pt. „*Alternatywy przyjęcia przez Polskę Wspólnej Polityki Rolnej: konsekwencje dla rozwoju polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich*” wyróżnia cztery typy gospodarstw rolnych: **socjalne**, tj. produkujące wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie, **niskotowarowe** – sprzedające w roku 1996 produkty rolnicze o wartości do 15 tys. zł, **towarowe** – deklarujące sprzedaż o wartości od 15 do 25 tys. zł oraz **wysokotowarowe** – z wartością produkcji towarowej powyżej 25 tys. zł. Podobny zasady delimitacji gospodarstw przyjmuje T. Hunek w opracowaniu „*Rolnictwo w procesie formowania się nowego ładu społeczno-gospodarczego*”. Stosując kryterium wartości produkcji towarowej w polskim rolnictwie, na bazie danych z Powszechnego Spisu Rolnego przeprowadzonego w 1996 roku, wyodrębnia trzy subsektory: **I – subsektor gospodarstw określanych jako „rolnicy z nazwy”** – produkujących wyłącznie lub głównie na potrzeby własne (wartość sprzedaży do 2,5 tys. zł; **II – subsektor gospodarstw niskotowarowych** – z wartością produkcji towarowej od 2,501 do 14,999 tys. zł; **III – subsektor gospodarstw wysokotowarowych** – z wartością sprzedaży od 15 tys. zł, który określa jako polski agrobiznes.

-demograficzne rolników oraz członków ich rodzin, a także główne cele prowadzonej działalności rolniczej.

Badając strukturę gospodarstw ze względu na ich aktywność rynkową w podziale na nisko-, średnio- i wysokotowarowe, jako kryterium przynależności do jednej z dwu skrajnych grup było 50-procentowe odchylenie od średniej wartości sprzedaży produktów rolniczych w przeliczeniu na 1 ha UR¹² lub na 1 gospodarstwo, charakterystycznej dla danego zbioru warsztatów rolnych¹³.

Przedstawione powyżej główne typy gospodarstw indywidualnych ukazują ogólne kierunki przekształceń, jakim podlegają gospodarstwa rodzinne. Generalnie w miarę rozszerzania się stosunków rynkowych postępuje proces rozwarstwiania gospodarstw na jednostki nietowarowe bądź z niewielką sprzedażą, spełniające wobec użytkującej je rodziny rolę rozszerzonego gospodarstwa domowego, oraz na gospodarstwa aktywne rynkowo, systematycznie zwiększające skalę produkcji i umacniające swoją pozycję rynkową, powiększające i modernizujące swój potencjał produkcyjny, które ewoluują w kierunku gospodarstw farmerskich¹⁴.

Na użytek niniejszej pracy, grupę jednostek wysokotowarowych z ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych wyodrębniono głównie w oparciu o skalę sprzedaży produktów rolniczych. Uwzględniono nie tylko stopień nasilenia kontaktów z rynkiem, ale również ich charakter oraz funkcje jakie wyznaczili rolnicy użytkowanemu gospodarstwu i związane z tym strategie adaptacyjne. Nie brano pod uwagę charakteru stosunków w obrębie siły roboczej, ponieważ zjawisko korzystania z najemnej siły roboczej w rolnictwie chłopskim ma bardzo ograniczony zasięg¹⁵ i nadal pomimo pewnych zmian w ostatnich latach, ma przede wszystkim charakter uzupełniający niedobory własnej siły roboczej w okresie spiętrzenia prac w gospodarstwie. Główną formą zakupu siły roboczej jest najem dniówkowy, przy czym jednostki zatrudniające systematycznie pracowników najemnych występują sporadycznie, jeszcze rzadziej ta praca ma charakter stały w pełnym wymiarze czasu¹⁶. Równie rzadko zaangażowanie kie-

¹² A. Szemberg: *Zróżnicowanie gospodarstw rolnych (tendencje w latach 80-tych)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 300, IERiGŻ, Warszawa 1991, s. 10, jak również *Zróżnicowanie gospodarstw indywidualnych*, *Wiś Współczesna* nr 5/1987, s. 46-47.

¹³ B. Karwat-Woźniak: *Zmiany aktywności rynkowej gospodarstw chłopskich w latach 1996-2000 w świetle ankiety IERiGŻ*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 13-14.

¹⁴ A. Sikorska: *Gospodarstwa bez produkcji towarowej w społeczno-ekonomicznej strukturze wsi*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2/2004, s. 18.

¹⁵ Według danych Powszechnego Spisu Rolnego 2002, tylko w 1,6% gospodarstw występował najem siły roboczej, w tym w 0,5% był to najem stały.

¹⁶ A. Szemberg: *Ludność i praca w gospodarstwach rolnych*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 22.

rownika gospodarstwa¹⁷ w prowadzoną działalność rolniczą, ogranicza się tylko do funkcji zarządczych¹⁸. Należy również dodać, że nawet w przypadkach stałego zakupu siły roboczej do prowadzonej działalności rolniczej, praca rodziny z reguły dominowała w całkowitych nakładach pracy¹⁹.

W pracy, za gospodarstwa wysokotowarowe uznano wszystkie jednostki, których roczna wielkości produkcji towarowej kształtowała się na poziomie przynajmniej dwukrotnie wyższym niż średnia wartość sprzedaży surowców rolniczych ogółu badanych gospodarstw uczestniczących na rynku rolnych. Te rozmiary produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodów z działalności rolniczej, porównywalnych z dochodami uzyskiwanymi przez ludność zarobkującą²⁰. Tak ustalony wskaźnik wynosił: w 1992 roku – 10 tys. zł, w 1996 roku – 38 tys. zł, w 2000 roku – 50 tys. zł i w 2005 roku – 70 tys. zł. Jednocześnie kierownicy gospodarstw spełniających kryterium skali sprzedaży aktywnie dostosowywali swoje gospodarstwa do wymagań rynku, tj. podejmowali działania w kierunku powiększenia i unowocześniania potencjału wytwórczego gospodarstwa, które stanowiło ich główne źródło utrzymania. Ponadto posiadali stałe więzi z odbiorcami produktów rolniczych, przy czym ta współpraca nie zawsze miała charakter sformalizowany.

Od strony empirycznej, o przyjęciu takiego kryterium zdecydowały wyniki badań terenowych IERiGŻ przeprowadzonych w latach: 1992, 1996, 2000 i 2005²¹. Są to wieloletnie badania realizowane w tych samych 76 wsiach, we wszystkich położonych tam gospodarstwach rolnych powyżej 1 ha UR, użytkowanych przez osoby fizyczne. Próba ta była dobrana proporcjonalnie do rzeczywistej wielkości ogółu gospodarstw celowo, tak, by ankietowane jednostki stanowiły reprezentację w zakresie ogólnej struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych zarówno w skali kraju, jak i w ujęciu przestrzennym²². Liczeb-

¹⁷ Kierownik gospodarstwa jest z reguły jego właścicielem; w tekście te określenia wraz z nazwami użytkownik, gospodarz, gospodarujący, producent rolny, używane są zamiennie.

¹⁸ Z szacunków wykonanych na bazie danych ankietowych wynika, że w roku 2000 tylko 1,4% użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych wykonywało wyłącznie prace zarządcze.

¹⁹ A. Szemberg: *Ludność i praca (wyniki ankiety IERiGŻ 1996)*, IERiGŻ, Warszawa 1997, s. 23.

²⁰ K. Duczowska-Małysz: *Konsekwencje członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla polskiego rolnictwa*, [w:] *Warunki i skutki integracji polskiego rolnictwa z Unią Europejską (materiały z konferencji)*, SGH, Warszawa 2001, s. 11.

²¹ Informacje z badania przeprowadzonego w 2005 roku mają charakter wstępny. Wszystkie wskaźniki zostały ustalone metodą ekstrapolacji, w oparciu o dane dotyczące grupy 2448 gospodarstw. Te jednostki stanowiły 66,1% ogółu badanych gospodarstw.

²² W przeprowadzonych badaniach wyodrębniono pięć makroregionów. Przy ich wyznaczeniu wzięto pod uwagę podobieństwa w historycznie ukształtowanych cechach struktury społeczno-gospodarczej rolnictwa danego województwa. Szerzej o podziale makroregionalnym pisze: A. Sikorska: *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 5-10.

ność ankietowanej zbiorowości w kolejnych badaniach kształtowała się następująco: w 1992 roku było ich 4385, w 1996 roku – 4122, w 2000 roku – 3927, a w 2005 roku – 3704.

Prezentowana praca składa się z dwóch głównych części, w których szeroko wykorzystano dostępne materiały źródłowe. W **pierwszej** części przedstawiono skalę występowania gospodarstw wysokotowarowych w rolnictwie chłopskim. Szczegółowo scharakteryzowano częstość występowania takich jednostek w kolejnych wyodrębnionych okresach (1992, 1996, 2000 i 2005). Przedstawiono udział gospodarstw wysokotowarowych w podstawowych strukturach rolniczych. W opisie liczebności jednostek wysokotowarowych wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych uwzględniono również różnice makroregionalne oraz uwarunkowania społeczne mające wpływ na proces wyodrębniania się jednostek wysokotowarowych. Za takie uznano przede wszystkim cechy demograficzne i umiejętności kierowników gospodarstw. **Druga** część dotyczy możliwości zwiększenia siły ekonomicznej gospodarstw chłopskich. W analizie możliwości rozwojowych indywidualnych gospodarstw rolnych wzięto pod uwagę takie czynniki jak powierzchnię uprawianych użytków rolnych, aktywność inwestycyjną oraz cechy społeczno-demograficzne rolników.

I. Liczebność gospodarstw wysokotowarowych i ich udział w strukturach rolniczych

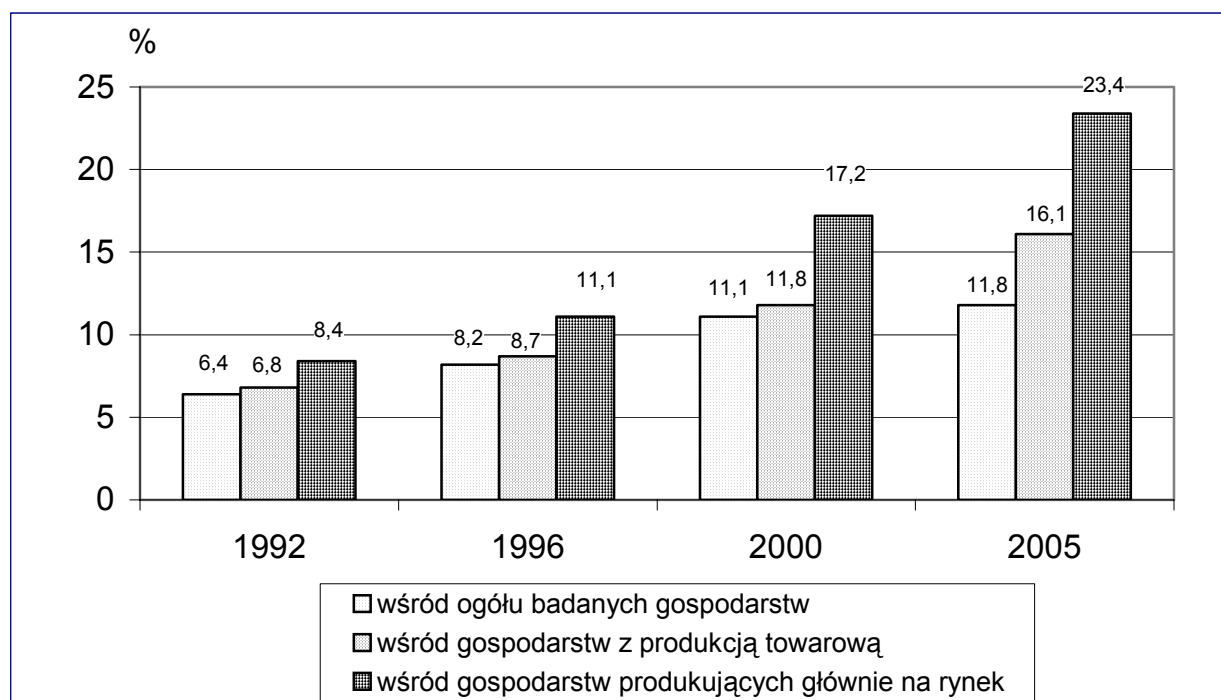
1. Skala występowania gospodarstw wysokotowarowych

Z danych ankietowych wynika, że skala występowania gospodarstw wysokotowarowych była stosunkowo niewielka, przy czym jej wielkość w kolejnych latach systematycznie wzrastała (wykres 1). Wysokość udziału tej grupy wśród ogółu badanych gospodarstw indywidualnych w poszczególnych wyodrębnionych okresach kształtowała się następująco: w 1992 roku – 6,4%, w 1996 roku – 8,2%, w 2000 roku – 11,1%, a 2005 roku już 11,8%. Należy również dodać, że w odniesieniu do gospodarstw ze sprzedażą produkcji rolniczej, te udziały były również niewielkie. Nie zmienia to faktu, że w latach 1992-2005 udział jednostek wysokotowarowych w grupie gospodarstw sprzedających produkcję rolniczą zwiększył się ponad dwukrotnie (z 6,8 do 16,1%).

Z punktu możliwości rozwojowych rolnictwa, występowanie niewielkiego odsetka jednostek wysokotowarowych w ogólnej populacji gospodarstw indywidualnych nie jest najważniejsze, istotne jest przede wszystkim ich rozpo-

wszechnienie wśród gospodarstw towarowych, a zwłaszcza produkujących przede wszystkim na sprzedaż²³. I chociaż mechanizmy rynkowe stymulują koncentrację produkcji, to nadal rozmiary produkcji towarowej większości gospodarstw są stosunkowo niewielkie. Nawet w grupie jednostek zorientowanych głównie na rynek, wielkość produkcji sprzedanej była w stosunkowo dużej liczbie gospodarstw zbyt mała i nie spełniała kryterium przyjętego dla jednostek wysokotowarowych.

Wykres 1. Udział gospodarstw wysokotowarowych w kolejnych badaniach IERiGŻ



Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że w 2005 roku tylko 23,4% gospodarstw produkujących przede wszystkim na sprzedaż stanowiły jednostki wysokotowarowe. Należy jednak podkreślić, że był to odsetek blisko trzykrotnie wyższy niż w 1992 roku, kiedy to jednostki zakwalifikowane do grupy wysoko-

²³Przy wyodrębnieniu gospodarstw produkujących głównie na rynek kierowano się wyłącznie wielkością produkcji towarowej poszczególnych gospodarstw w odniesieniu do średniej sprzedaży ogółu badanych. Do tej grupy zaliczono wszystkie jednostki, których roczna wartość towarowej produkcji rolniczej wynosiła co najmniej 20% przeciętnej wartości sprzedaży. Tak ustalona wartość graniczna stanowiła: w 1992 roku – 1 tys. zł, w 1996 roku – 4 tys. zł, w 2000 roku – 5 tys. zł oraz w 2005 roku – 7 tys. zł. Udział wyznaczonej według tego kryterium grupy gospodarstw wśród ogółu zbadanych kształtował się następująco: w 1992 roku – 75,8%, w 1996 roku – 73,9%, w 2000 roku – 64,5%, a w 2005 roku już tylko 50,5%.

towarowych stanowiły tylko 8,4% wśród ogółu gospodarstw produkujących przede wszystkim na sprzedaż.

Przedstawiony proces liczebnego kształtowania się grupy gospodarstw wysokotowarowych wskazywał generalnie na ewolucyjny charakter formowania się tego segmentu rolnictwa chłopskiego. Nie zmienia to faktu, że w analizie wysokości udziału jednostek wysokotowarowych w poszczególnych grupach gospodarstw, zwraca uwagę dynamika zjawiska w latach 2000-2005. W tym czasie, pomimo że wśród ogółu badanych gospodarstw odnotowano tylko nieznaczny wzrost odsetka jednostek wysokotowarowych (z 11,1 do 11,8%), to w grupie gospodarstw towarowych ten przyrost był zdecydowanie wyższy (z 11,8 do 16,1%). Przy interpretacji tego zjawiska należy odwołać się do sytuacji w jakiej znalazły się gospodarstwa wraz z procesem integracji Polski do UE. Aby sprostać konkurencji i utrzymać swoją pozycję rynkową oraz uzyskać zadowalające dochody z działalności rolniczej musiały podjąć trud dynamicznego rozwoju. Dla większości było to zbyt trudne zadanie, stąd nasilenie tendencji do ograniczania kontaktów z rynkiem znacznej grupy gospodarstw. W latach 2000-2005 odsetek gospodarstw bez produkcji towarowej zwiększył się blisko trzykrotnie (z 10,6 do 27,2%), jednocześnie wyraźnie zmniejszała się grupa jednostek produkujących głównie na rynek (z 64,5 do 50,5%). Opisywane zjawisko wskazuje na pogłębienie się procesu polaryzacji rynkowej gospodarstw na jednostki profesjonalne i spełniające głównie funkcje o charakterze samozaopatrzeniowym.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że chociaż częstość występowania gospodarstw wysokotowarowych wzrosła, to ich liczebność jest nadal stosunkowo niewielka oraz że w rolnictwie chłopskim nadal dominują gospodarstwa o relatywnie niewielkiej skali produkcji, z której przychody z reguły nie zapewniają rolnikowi i jego rodzinie godziwych warunków życia.

Niewielki zakres rozpowszechnienia jednostek wysokotowarowych wśród gospodarstw użytkowanych przez osoby fizyczne znalazł również odzwierciedlenie w wynikach Powszechnego Spisu Rolnego. W 2002 roku zaledwie 115,8 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych sprzedało surowce rolnicze za kwotę ponad 50 tys. zł.²⁴ Gospodarstwa o tej skali produkcji towarowej stanowiły 5,9% wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych, 8,2% – wśród jednostek towarowych, natomiast wśród gospodarstw produkujących głównie na sprzedaż – 12,7%. Były to udziały wyraźnie niższe niż w próbie badanej przez IERiGŻ zarówno w 2000, jak i w 2005 roku. Te różnice wynikały przede wszystkim z zasad doboru badanych przez Instytut wsi, które było podporządkowane główne-

²⁴ Powszechny Spis Rolny 2002: *Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2003, s. 6.

mu celowi ankiety, jakim było określenie społeczno-ekonomicznego zróżnicowania struktury chłopskiego rolnictwa oraz przemian zachodzących w tym zakresie. Z tego względu w badaniu uczestniczyły wsie typowo rolnicze, które cechowały się na ogół relatywnie wysokim udziałem rodzin utrzymujących się głównie z gospodarstwa. W konsekwencji, rolnicy z reguły byli bardziej zainteresowani zwiększaniem rozmiarów prowadzonej działalności rolniczej.

2. Udział gospodarstw wysokotowarowych według struktury obszarowej

Jednym z najczęściej stosowanych i najprostszych kryteriów różnicujących gospodarstwa rolne jest ich obszar. Należy jednak zaznaczyć, że wraz ze zmianami technologii wytwórczych stosowanych w rolnictwie, ziemia jako czynnik produkcji relatywnie traci na znaczeniu na rzecz innych czynników takich jak kapitał, jakość siły roboczej oraz poziom zarządzania²⁵, które nie zawsze są liniowo skorelowane z powierzchnią gospodarstw rolnych. Chociaż ogólnie obszar gospodarstw w coraz mniejszym stopniu określa potencjał wytwórczy, to w polskich warunkach nadal w stosunkowo dużym stopniu kształtuje skalę produkcji i możliwości jej dalszego wzrostu²⁶. W rolnictwie chłopskim, z obszarem gospodarstwa z reguły dodatnio skorelowany jest rozkład strukturalny majątku produkcyjnego²⁷. Ponadto wszelkie przeprowadzane analizy wskazują, że powierzchnia gospodarstwa jest ściśle powiązana z cechami społeczno-demograficznymi rolników²⁸.

Przekonanie o wpływie powierzchni gospodarstwa na skalę produkcji potwierdziły również wyniki badań IERiGŻ (tab. 1). Jednostki wysokotowarowe występowały najczęściej wśród gospodarstw cechujących się stosunkowo dużym obszarem. Ta zależność uwidoczniła się w całym okresie objętym przedmiotem analizy, a rozpowszechnienie gospodarstw wysokotowarowych było znacząco skorelowane z arealem uprawianej ziemi. O skali narastających rozbieżności w częstości występowania gospodarstw wysokotowarowych najlepiej świadczył fakt, że w 2005 roku wśród warsztatów rolnych o powierzchni od

²⁵ A. Woś: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle danych rachunkowości rolnej)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 465, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 8.

²⁶ J. St. Zegar: *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, Studia i Monografie, z. 101, Warszawa 2000, s. 29-30.

²⁷ A. Szemberg: *Przemiany struktury agrarnej w rolnictwie chłopskim*, [w:] *Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, IRWiR, Warszawa 2001, s. 4.

²⁸ A. Szemberg: *Ludność i praca ...*, op. cit., s. 11-13 i 17.

1 do 5 ha UR było ich niespełna 1,8% a wśród 50-hektarowych i większych już pięćdziesiąt cztery razy więcej, tj. 97,8%. W latach wcześniejszych te rozbieżności były również znaczące, ale wyraźnie mniejsze. W roku 1992 udział jednostek wysokotowarowych w skrajnych grupach obszarowych wynosił odpowiednio 2,1 i 33,3%, czyli różnica była tylko niespełna szesnastokrotna. Narastanie tych rozbieżności wskazuje, że w latach 1992-2005 zależność pomiędzy obszarem a rozpowszechnieniem gospodarstw wysokotowarowych uległo nasileniu. Było to głównie skutkiem znacznego wzrostu odsetka jednostek wysokotowarowych wśród gospodarstw o dużym areale, zwłaszcza 50-hektarowych i większych. W opisywanym okresie wzrósł on blisko trzykrotnie – z 33,3% w 1992 roku do 97,8% w roku 2005.

Tabela 1. Udział gospodarstw wysokotowarowych w poszczególnych grupach obszarowych

Grupy obszarowe (w ha UR)	Udział gospodarstw wysokotowarowych w latach			
	1992	1996	2000	2005
Razem	6,4	8,2	11,1	11,8
ogółem w danej grupie obszarowej = 100				
1-5	2,1	1,9	2,1	1,8
5-10	4,2	3,8	5,4	5,2
10-15	9,3	10,5	14,7	14,6
15-20	21,0	25,0	26,5	34,3
20-30	22,3	47,5	53,2	65,8
30-50	23,0	52,9	75,3	82,5
50 i więcej	33,3	57,8	93,5	97,8

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

W odróżnieniu od gospodarstw o największym areale wśród gospodarstw o stosunkowo małym obszarze (1-5 ha UR), w całym analizowanym okresie udział jednostek wysokotowarowych był relatywnie stabilny i wynosił około 2%. Jednocześnie w latach 1992-2005 użytkownicy gospodarstw w przedziale obszarowym do 5 ha UR wycofywali się z produkcji na rynek, o czym świadczył między innymi dynamiczny wzrost odsetka jednostek produkujących wyłącznie bądź głównie na potrzeby rodziny użytkownika, tj. spełniających głównie funkcje socjalne. W 2005 roku 77,1% gospodarstw z grupy obszarowej od 1 do 5 ha UR produkowało wyłącznie bądź głównie na samozaopatrzenie, podczas gdy trzynaście lat wcześniej takie jednostki stanowiły 34,8%.

Przedstawione zależności pomiędzy obszarem gospodarstw a częstością występowania jednostek wysokotowarowych wskazują, że uzyskanie dużej skali

sprzedaży surowców rolniczych wiązało się nadal w dużej mierze z powierzchnią użytkowanej ziemi. Nie zmienia to faktu, że areal upraw nie był wyłącznym determinantem skali produkcji towarowej. Potwierdza to występująca grupa gospodarstw wysokotowarowych o małym obszarze. Jednak w grupie gospodarstw o niewielkim areale, stosunkowo rzadko zdarzało się, by skala sprzedaży surowców rolniczych z gospodarstwa spełniała wielkość przyjętą dla jednostek wysokotowarowych.

3. Udział gospodarstw wysokotowarowych według cech ich użytkowników

3.1. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych według grup wieku kierowników

W wielu opracowaniach podkreślano, że gospodarstwa cechujące się stosunkowo dużą skalą produkcji są częściej niż reszta prowadzone przez osoby młodsze wiekiem²⁹. Jest to wynikiem przyjmowanych sposobów zachowań rolników dostosowujących swoje gospodarstwa do zmieniających się warunków funkcjonowania. Generalnie można wyodrębnić dwie strategie adaptacyjne: pasywna – ukierunkowane przede wszystkim na przetrwanie i aktywna – czyli ciągle podejmowanie przedsięwzięć mających na celu poprawę efektywności funkcjonowania i podnoszenie konkurencyjności, a w rezultacie wzrost skali sprzedaży i umocnienie pozycji gospodarstwa na rynku. Wymaga to podejmowania ciągłego ryzyka zmiany w potencjale wytwórczym i profilu produkcyjnym gospodarstwa. Do zmian są z reguły bardziej skłonne osoby młode, i z tego powodu wiek ma istotne znaczenie przy przyjmowaniu jednej z wymienionych postaw. Tym samym określaniu funkcji prowadzonego gospodarstwa.

Skala występowania gospodarstw wysokotowarowych pozostaje we współzależności z wiekiem rolników (tab. 2). Najczęściej gospodarstwa wysokotowarowe grupowały się w zbiorze kierowanym przez osoby relatywnie młode, tj. w wieku produkcyjnym młodszym, a zwłaszcza przez młodych rolników, którzy nie ukończyli 35 lat. Znacznie rzadziej jednostkami wysokotowarowymi zarządzały osoby w wieku produkcyjnym niemobilnym, a wśród gospodarzy, którzy osiągnęli wiek emerytalny ich udziały były bardzo niewielkie. Równocześnie należy dodać, że wszyscy w wieku poprodukcyjnym, którzy kierowali gospodarstwami wysokotowarowymi, posiadali następcę, który pracował w go-

²⁹ A. M. Zegar: *Gospodarstwa przejęte przez następców*, IERiGŻ, Warszawa 1997, s. 12-13.

spodarstwie i z reguły uczestniczył również w podejmowaniu decyzji w odniesieniu do użytkowanego gospodarstwa. Należy przypuszczać, że w większości przypadków formalne przekazanie gospodarstwa przedstawicielom młodszego pokolenia było tylko kwestią czasu, a współdziałal następcy w kierowaniu gospodarstwem ograniczy stosunkowo często odnotowywane obniżenie poziomu produkcji w gospodarstwach kierowanych przez osoby starsze.

Tabela 2. Udział gospodarstw wysokotowarowych według wieku kierownika

Wiek* kierującego gospodarstwem	Udział gospodarstw wysokotowarowych w latach		
	1992	1996	2000
Razem	6,4	8,2	11,1
ogółem w danej grupie wieku = 100			
Produkcyjny ogółem	6,7	8,8	11,7
- mobilny**	7,8	9,9	13,5
tym do 35 lat	8,0	10,2	14,9
- niemobilny	5,2	7,4	10,5
Poprodukcyjny	4,9	4,2	2,2

* Przyjęto stosowane przez GUS ekonomiczne grupy wieku: **przedprodukcyjny** – osoby do 17 lat; **produkcyjny** – kobiety w wieku 18-59 lat i mężczyźni w wieku 18-64 lata; **poprodukcyjny** – kobiety 60 lat i więcej oraz mężczyźni 65 lat i więcej. W wieku **produkcyjnym** wydzielone są jeszcze dwie grupy: **mobilny** (produkcyjny młodszy) – osoby w wieku 18-44 lat i **niemobilny** (produkcyjny starszy) – kobiety w wieku 45-59 lat i mężczyźni w wieku 45-64 lata. Taki podział zastosowano powszechnie w całej pracy.

** Do tej grupy dołączono kierowników w wieku przedprodukcyjnym, która obejmowała, w zależności od roku, od 5 do 7 osób. Te incydentalne sytuacje dotyczyły wyłącznie gospodarstw niezakwalifikowanych do grupy jednostek wysokotowarowych.

Źródło: Ankieta IERiGŻ 1992, 1996 i 2000.

Należy podkreślić, że współzależność pomiędzy rozpowszechnieniem gospodarstw wysokotowarowych a strukturą wieku rolników zaznaczyła się we wszystkich latach objętych analizą.

W analizie wielkości udziału jednostek wysokotowarowych według wieku kierownika, zwróciła uwagę dynamika zjawiska w grupie osób w wieku poprodukcyjnym. W latach 1992-2000 w tym przedziale wiekowym jako jedynym wystąpił ponad dwukrotny spadek udziału gospodarstw wysokotowarowych (z 4,9 do 2,2%). Tak wyraźne ograniczenie rozpowszechnienia jednostek wysokotowarowych wśród gospodarstw zarządzanych przez osoby w wieku emerytalnym, wskazuje również na to, że utrzymanie pozycji w agrobiznesie wymaga coraz większego zaangażowania oraz zasobu wiadomości i umiejętności, nie

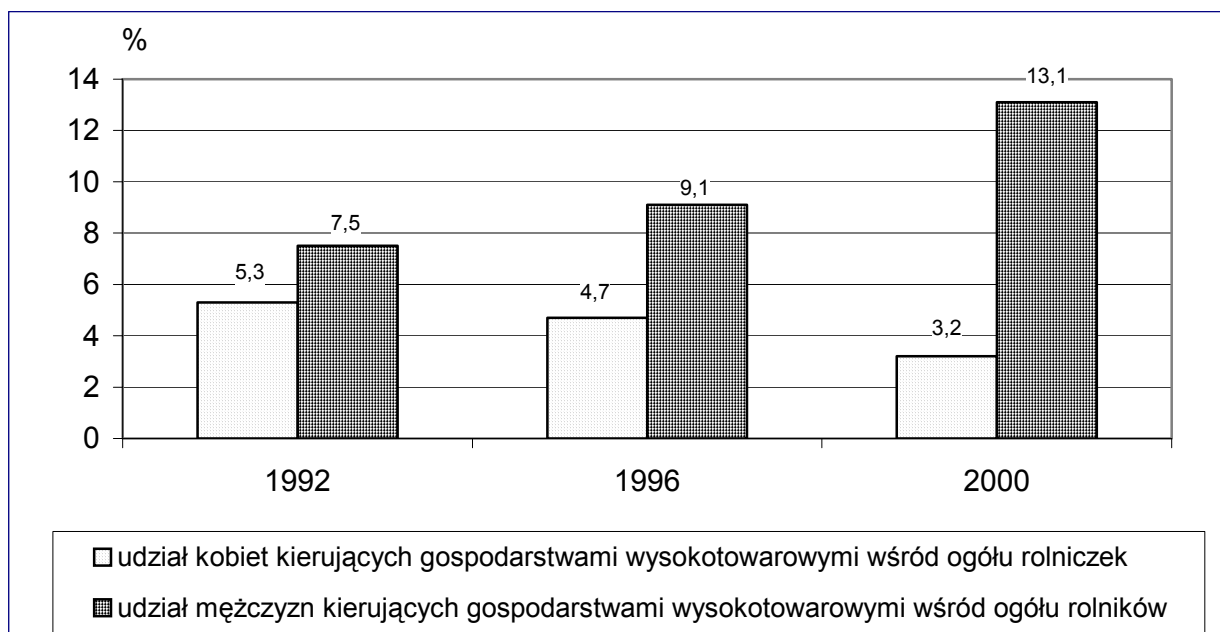
tylko produkcyjnych, ale przede wszystkim przygotowania do funkcjonowania w warunkach rynkowych, zwłaszcza wiedzy z zakresu marketingu.

3.2. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych według płci kierownika

Zwyczajowo funkcja kierowania gospodarstwem jest przypisywana mężczyźnie. Jest to uwarunkowane specyfiką pracy związanej z prowadzoną działalnością rolniczą, która wymaga wielu umiejętności z dziedzin stanowiących męską domenę zajęć oraz nadal stosunkowo dużego wysiłku fizycznego pomimo znacznego postępu w mechanizacji prac. Dlatego kobieta przejmuje funkcję kierownika gospodarstwa w wyjątkowych sytuacjach, z reguły kiedy z różnych przyczyn brakuje mężczyzny, który mógłby pełnić tę rolę.

Z wieloletnich badań IERiGŻ wynika, że kobiety wśród zarządzających gospodarstwami stanowią stałą i relatywnie niewielką grupę. W latach 1992-2000 kobiety sprawowały tę funkcję w około jednej piątej gospodarstw, przy czym dotyczyło to głównie jednostek cechujących się relatywnie małą skalą produkcji towarowej, z której przychody z reguły nie stanowiły podstawy utrzymania rodziny użytkownika³⁰.

Wykres 2. Udział gospodarstw wysokotowarowych według płci kierownika



Źródło: Ankieta IERiGŻ 1992, 1996, 2000.

³⁰ A. Wrzochalska: *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, IERiGŻ, Warszawa 2003, s. 11 oraz 44.

Przedstawione powyżej zależności potwierdza również rozpowszechnienie jednostek wysokotowarowych w grupach gospodarstw według płci kierownika. We wszystkich wyodrębnionych okresach badawczych jednostki wysokotowarowe występowały wśród gospodarstw kierowanych zarówno przez mężczyzn, jak i przez kobiety (wykres 2). Jednak najliczniej gospodarstwa wysokotowarowe występowały w zbiorze kierowanym przez mężczyzn. Natomiast jednostki wysokotowarowe zarządzane przez kobiety nie tylko występowały sporadycznie, ale ich rozpowszechnienie ulegało wyraźnemu ograniczeniu. W latach 1992-2000 udział jednostek wysokotowarowych w zbiorowości gospodarstw kierowanych przez kobiety zmniejszył się blisko dwukrotnie (z 5,3 do 3,2%). Należy przypomnieć, że w tym czasie wysokość odsetka jednostek wysokotowarowych wśród ogółu badanych gospodarstw indywidualnych wzrosła prawie dwukrotnie (z 6,3 do 11,1%).

3.3. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych w grupach według poziomu wykształcenia kierowników

W wielu przeprowadzanych analizach podkreślano, że jednym z elementów ograniczających możliwości poprawy efektywności funkcjonowania rolnictwa jako działu gospodarki, jak i poszczególnych gospodarstw, jest niski poziom wykształcenia ludności wiejskiej. Jest to efekt wieloletniej, niekorzystnej dla rolnictwa selekcji przy wyborze zawodu rolnika. Często decyzja o pracy w gospodarstwie chłopskim była uwarunkowana sytuacją rodzinną, a nie posiadanymi kwalifikacjami. Równocześnie w przeciwieństwie do innych zawodów, poziom formalnego przygotowania nie był czynnikiem niezbędnym do osiągnięcia wyższego statusu zawodowego i poziomu dochodu. Nie zmienia to faktu, że poziom wykształcenia osób pracujących w gospodarstwie jest czynnikiem znacząco warunkującym osiągane efekty produkcyjne, co potwierdzają zarówno wyniki Spisów Powszechnych³¹, jak i dane pochodzące z badań dotyczących zależności pomiędzy wielkością produkcji towarowej a poziomem wykształcenia rolników, zwłaszcza profesjonalnego³².

³¹ Powszechny Spis Rolny 1996: *Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 1997, s. 9 oraz Powszechny Spis Rolny 2002: *Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych*, GUS, Warszawa 2003, s. 11.

³² E. Mazurkiewicz: *Przemiany w polskim rolnictwie w latach 90. Przesłanki do jego funkcjonowania po integracji Polski z Unią Europejską*, [w:] *Wieś, rolnictwo i gospodarka żywnościowa po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 118-119.

Postęp technologiczny w rolnictwie, narastanie zjawiska konkurencji oraz ciągle zmiany warunków funkcjonowania gospodarstw, spowodowały wzrost zależności pomiędzy wynikami produkcyjnymi i kondycją ekonomiczną poszczególnych warsztatów rolnych, a jakością czynnika pracy. We współczesnej gospodarce, jak również w rolnictwie wiedza staje się w coraz większym zakresie centralnym składnikiem produkcji³³, z tego względu istotne stają się przede wszystkim umiejętności osób kierujących gospodarstwem, a odmienności w tym zakresie między poszczególnymi producentami rolnymi różnicują³⁴ sytuację gospodarstw i możliwości przyrostu produkcji³⁵.

Tabela 3. Udział gospodarstw wysokotowarowych w zależności od poziomu ogólnego wykształcenia kierownika

Poziom wykształcenia ogólnego	Udział gospodarstw wysokotowarowych w latach		
	1992	1996	2000
Razem	6,4	8,2	11,1
grupa z danym poziomem wykształcenia = 100			
- niepełne podstawowe i podstawowe	5,1	5,5	5,9
- zasadnicze	7,9	9,2	12,9
- średnie i pomaturalne	8,4	12,8	16,4
- wyższe	10,0	13,6	19,4

Źródło: Ankieta IERiGŻ 1992, 1996 i 2000.

Odzwierciedleniem wpływu wiedzy na częstotliwość występowania jednostek wysokotowarowych jest ich udział w wyodrębnionych grupach, zarówno według poziomu wykształcenia ogólnego (tab. 3), jak i rolniczego (tab. 4) osób kierujących gospodarstwem.

W latach 1992-2000, jak i w poszczególnych wybranych okresach badawczych, najczęściej jednostki wysokotowarowe występowały w grupie gospodarstw kierowanych przez osoby z wykształceniem wyższym oraz posiadających szkolne przygotowanie do zawodu rolnika. Również stosunkowo często gospodarstwa wysokotowarowe występowały w zbiorze zarządzanym przez osoby z wykształceniem średnim bądź pomaturalnym.

³³ J. Wołoszyn: *Wiedza czynnikiem poprawy konkurencyjności w UE*, Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, nr 52, Warszawa 2004, s. 5.

³⁴ W. Józwiak: *Możliwości poprawy dochodowości gospodarstw chłopskich po przystąpieniu Polski do UE*, [w:] *Wieś, rolnictwo ...*, op. cit., s. 70.

³⁵ A. Woś: *Wzrost gospodarczy ...*, op. cit., s. 97.

Zdecydowanie najmniejsze rozpowszechnienie jednostek wysokotowarowych było wśród gospodarstw prowadzonych przez osoby bez teoretycznego przygotowania do sprawowanych funkcji, bądź posiadających tylko wykształcenie podstawowe.

Tabela 4. Udział gospodarstw wysokotowarowych w zależności od poziomu rolniczego wykształcenia kierownika

Poziom wykształcenia rolniczego	Udział gospodarstw wysokotowarowych w latach		
	1992	1996	2000
Razem	6,4	8,2	11,1
grupa z danym poziomem wykształcenia = 100			
- bez wykształcenia	4,3	4,9	5,5
- kursowe	7,0	11,2	8,5
- szkolne	9,8	12,6	26,1

Źródło: Ankieta IERiGŻ 1992, 1996 i 2000.

Należy również podkreślić, że zależność pomiędzy rozpowszechnieniem gospodarstw wysokotowarowych a poziomem wykształcenia kierownika uległa nasileniu w okresie objętym analizą.

4. Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturach rolnictwa chłopskiego

Z punktu widzenia wielkości produkcji rolniczej i poziomu zaopatrzenia rynku, ważniejsze od liczebności zbioru jednostek wysokotowarowych jest ich udział w wytwarzaniu produkcji towarowej oraz zakres koncentracji zasobów produkcyjnych w tej grupie gospodarstw. Najbardziej widocznym tego przejawem jest wielkość użytkowanych gruntów rolniczych, pomimo że współcześnie ziemia traci swoje znaczenie jako czynnik wytwórczy i nie zawsze skala produkcji jest ściśle powiązana z arealem uprawianej ziemi³⁶. Jednak w polskich warunkach szansę na utrzymanie swojej pozycji na rynku mają przede wszystkim jednostki większe obszarowo³⁷. Potwierdzają to dane o gospodarstwach wysokotowarowych, które grupują się przede wszystkim wśród jednostek posiadających co najmniej 15 ha UR (stanowią tam około 60%).

³⁶A. Woś: *Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce*, Studia i Monografie, z. 105, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 26.

³⁷A. Woś: *Ekonomiczna struktura gospodarstw chłopskich. Studium statystyczne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 492, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 10.

Według badań IERiGŻ w latach 1992-2000 odsetek ziemi rolniczej użytkowanej przez jednostki wysokotowarowe zwiększył się blisko trzykrotnie (z 10,9 do 31,4%). Taki udział użytków rolnych, pomimo relatywnie szybko zachodzącej koncentracji ziemi w tej grupie gospodarstw jest jeszcze nadal stosunkowo zbyt mały, aby mogły one zdecydowanie określić sytuację na rynku produktów rolniczych.

W 2000 roku przeciętny obszar użytków rolnych w grupie gospodarstw wysokotowarowych osiągnął relatywnie wysoki poziom i wynosił 23,9 ha na gospodarstwo (w 1996 roku – 16,9 ha, w 1992 roku – 12,4 ha). Dla porównania średnia powierzchnia ogółu badanych gospodarstw kształtowała się następująco w poszczególnych wyodrębnionych okresach: w 2000 roku – 8,5 ha UR, w 1996 roku – 8,2 ha UR, a w 1992 roku – 7,2 ha UR. Te liczby obrazują również zakres koncentracji gruntów rolniczych w jednostkach wysokotowarowych, który dokonywał się generalnie w oparciu o transakcje pomiędzy rolnikami (osobami fizycznymi).

Koncentracji użytków rolnych w gospodarstwach wysokotowarowych towarzyszyło coraz powszechniejsze ich wykorzystanie. Najbardziej widocznym tego przejawem jest zakres odlogowania ziemi rolniczej. Grunty nieuprawiane występowały również wśród gospodarstw wysokotowarowych, przy czym było to zjawisko marginalne. W 2000 roku dotyczyło to tylko 1,8% gospodarstw, a nieuprawiana ziemia stanowiła 2,1% użytkowanych gruntów rolniczych przez jednostki wysokotowarowe. W przypadku ogółu badanych gospodarstw analogiczne odsetki wynosiły 13,0 i 10,9%.

Zmianom w użytkowaniu ziemi rolniczej przez gospodarstwa wysokotowarowe towarzyszył wzrost udziału tej grupy w pogłowie zwierząt inwentarskich. Na przykład w 2000 roku gospodarstwa wysokotowarowe posiadały 31,0% pogłowia bydła i 30,0% krów, w odniesieniu do trzody chlewnej te wskaźniki były jeszcze wyższe i wynosiły 45,4%, a w przypadku macior – 42,7%. W 1992 roku analogiczne wskaźniki wynosiły: 14,1, 12,3, 28,4 i 16,2%. Ten proces miał miejsce w sytuacji wycofywania się wielu gospodarstw z chowu zwierząt gospodarskich oraz zwiększeniu przeciętnej liczebności posiadanego stada.

Ogólnie chów zwierząt nadal był powszechny³⁸, jednak w przypadku gospodarstw wysokotowarowych zasięg tego zjawiska zmalał w latach 1992-2000 z 94,1 do 79,1%. Jednocześnie, w tych jednostkach gdzie nie wycofano się z produkcji zwierzęcej, wzrastała liczebność posiadanego inwentarza. W konsekwencji pomiędzy 1992 a 2000 rokiem średnia obsada zwierząt zwiększyła się

³⁸ W 2000 roku gospodarstwa z inwentarzem stanowiły 73,8% ogółu badanych, podczas gdy w 1992 roku ich udział wynosił 88,7%.

o 78,6% (z 10,3 do 18,4 SD). Te tendencje szczególnie zaznaczyły się w przypadku chowu krów, co było związane z sytuacją na rynku mleka.

W 2000 roku w porównaniu z rokiem 1992, średnia liczebność stada krów wzrosła z 3,8 do 7,2 sztuki. Zaznaczyła się również polaryzacja gospodarstw pod względem liczby chowanych krów. Ze względu na rozpowszechnienie samozaopatrzenia rodzin chłopskich w mleko, nadal utrzymała się relatywnie duża liczba jednostek z 1 krową (25,2%). Jednocześnie dynamicznie zwiększała się liczba gospodarstw posiadających stosunkowo duże stada krów. Udział jednostek wysokotowarowych z 15 i więcej krowami wzrósł w latach 1992-2000 z 5,1 do 18,5%. Należy jednak podkreślić, że nadal tak duże stada krów występowały stosunkowo rzadko. Nie zmienia to faktu, że taka sytuacja ponad pięciokrotnie częściej występowała w grupie jednostek wysokotowarowych niż w zbiorze ogółu badanych gospodarstw (tam dotyczyło to 3,4% jednostek). Jednocześnie należy dodać, że w 2000 roku 69,1% wszystkich tak licznych stad krów posiadały gospodarstwa wysokotowarowe.

Także dane o wyposażeniu gospodarstw wysokotowarowych w siłę pociągową i maszyny świadczą o dominującej pozycji tej grupy w rolnictwie chłopskim. W 2000 roku wszystkie gospodarstwa wysokotowarowe posiadały mechaniczną siłę pociągową, a 65,7% więcej niż jeden ciągnik. Wśród ogółu badanych tylko 69,9% jednostek posiadało ciągnik, przy czym więcej niż jeden ciągnik występował w 22,3% gospodarstw.

W 2000 roku jednostki wysokotowarowe użytkowały 25,1% ciągników oraz 42,5% maszyn rolniczych posiadanych przez ogół badanych gospodarstw. Jeszcze większa przewaga wystąpiła pod względem wyposażenia w maszyny, zwłaszcza relatywnie nowoczesne i wysoko wydajne. Przykładowo gospodarstwa wysokotowarowe posiadały 47,7% wszystkich kombajnów zbożowych, 52,0% – kombajnów buraczanych oraz 41,1% – kombajnów ziemniaczanych. Poza tym ich park maszynowy cechował się stosunkowo dużą kompleksowością. Zestaw maszyn pozwalający na zmechanizowanie całego procesu technologicznego wytwarzania poszczególnych produktów rolniczych posiadało: 63,8% producentów zbóż i innych roślin technologicznie podobnych (rzepaku, kukurydzy na ziarno), 35,5% – gdy były to ziemniaki, 53,8% – w przypadku buraków cukrowych oraz 64,5% – w odniesieniu do siana i kiszzonek. Wśród ogółu badanych gospodarstw analogiczne udziały w zależności od produktu wynosiły od 12,4 do 24,1%.

Pod względem rozpowszechnienia budynków gospodarczych jednostki wysokotowarowe nie wyróżniały się na tle ogółu badanych gospodarstw. Najbardziej rozpowszechnione były budynki inwentarskie, które w 2000 roku występowały praktycznie tak samo często w grupie gospodarstw wysokotowaro-

wych, jak i wśród ogółu badanych (95,2% wobec 92,9%). Również w zakresie wyposażenia w stodoły jednostki wysokotowarowe nie odbiegały znacząco od ogółu gospodarstw rolnych. Posiadało je 90,4% jednostek wysokotowarowych, podczas gdy w odniesieniu do ogółu gospodarstw analogiczny odsetek wynosił 86,0%.

Na tle budynków inwentarskich i stodół nieco większe różnice występowały w odniesieniu do garaży i wiat. Ten rodzaj budowli był w posiadaniu 85,7% jednostek wysokotowarowych, podczas gdy wśród ogółu gospodarstw analogiczny odsetek wynosił 55,1%.

Znacznie większe dysproporcje dotyczyły budynków specjalistycznych (szklarni, tuneli ogrzewanych, pieczarkarni, suszarni i przechowalni produktów rolniczych), które występowały pięciokrotnie częściej w grupie jednostek wysokotowarowych niż wśród ogółu gospodarstw (26,7% wobec 5,4%).

Jednak zasoby budowlane gospodarstw wysokotowarowych wyróżniały się lepszym stanem technicznych. Według opinii rolników o stanie technicznym budowli i budynków wykorzystywanych w działalności rolniczej, ich jakość w 60,0% gospodarstw wysokotowarowych była dobra, a tylko w 2,2% jednostek uznali ją jako złą. Ta ocena dotyczyła budynków inwentarskich, przy czym podobnie było również w odniesieniu do stodół. W przypadku budowli związanych z przechowywaniem środków produkcji (magazyny, garaże, wiaty), odsetek obiektów określanych jako dobre wynosił 66,9%, natomiast takie, które były w złym stanie technicznym stanowiły tylko 2,9%, czyli ich udział kształtował się na poziomie zbliżonym, jak w odniesieniu do budynków inwentarskich. Najkorzystniej przedstawiała się sytuacja w odniesieniu do stanu budynków specjalistycznych, 89,2% z nich było w stanie dobrym, a tylko 0,8% w zły.

Wśród ogółu gospodarstw 13,5% budynków inwentarskich było w złym stanie, a tylko 36,4% zabudowań oceniono jako dobre. Podobna sytuacja wystąpiła w odniesieniu do oceny stanu technicznego pozostałych budynków gospodarczych.

O nowoczesności zasobów budowlanych świadczy przede wszystkim ich wyposażenie w urządzenia techniczne, które umożliwiają mechanizację prac. Pomimo relatywnie dobrego wyposażenia gospodarstw wysokotowarowych w budynki inwentarskie, stopień zmechanizowania prac w produkcji zwierzęcej uznać należy raczej za skromny (tab. 5). Wynikało to z poziomu wyposażenia obór i chlewni w urządzenia techniczne (w badanych gospodarstwach dominowała sprzedaż trzody chlewnej oraz żywca wołowego i mleka). Nie zmienia to faktu, że gospodarstwa wysokotowarowe na tle ogółu cechowały się relatywnie większym zakresem zmechanizowania prac w produkcji zwierzęcej. Stosunkowo najmniejsze różnice występowały w odniesieniu do najbardziej

zmechanizowanej czynności, jaką było pojenie zwierząt. Woda bieżąca była doprowadzona do 79,7% obór i 77,7% chlewni towarowych istniejących w gospodarstwach wysokotowarowych, podczas gdy wśród ogółu analogiczne odsetki wynosiły 68,4 i 66,1%. W automatyczne poidła było wyposażonych tylko 36,6% obór i 32,8% chlewni, jakimi dysponowały gospodarstwa wysokotowarowe. Nie zmienia to faktu, że była to częstość dwukrotnie wyższa niż wśród ogółu. W tej grupie automatyczne poidła występowały w 17,4% obór i 15,5% chlewni.

Tabela 5. Wyposażenie badanych gospodarstw w maszyny i urządzenia do mechanizacji prac w produkcji zwierzęcej

Rodzaj urządzenia	Procent* gospodarstw posiadających wybrane urządzenia wśród gospodarstw			
	wysokotowarowych		ogółu badanych	
	w oborze	w chlewni	w oborze	w chlewni
- woda bieżąca	79,7	77,9	68,4	66,1
- poidła automatyczne	36,6	32,8	17,4	15,5
- urządzenia do mechanicznego zadawania pasz	6,9	8,1	3,1	4,0
- urządzenia do mechanicznego usuwania obornika	16,4	12,4	4,2	2,9
- komplet ww. urządzeń	4,4	3,9	0,8	1,4

* Za 100 uznano tylko gospodarstwa z odpowiednim do charakteru budowli rodzajem zwierzęcej produkcji towarowej.

Źródło: Ankieta IERiGŻ 2000.

Podobne różnice występowały w przypadku nadal rzadko występujących w gospodarstwach chłopskich urządzeń, jakimi są rozwiązania techniczne umożliwiające mechaniczne usuwanie obornika i zadawanie pasz. W przypadku jednostek wysokotowarowych urządzenia do mechanicznego usuwania obornika, zainstalowano w 16,4% obór i 12,4% chlewni. Natomiast rozwiązaniami do mechanicznego zadawania pasz dysponowało tylko 6,9% obór i 8,1% chlewni. Analogiczne wskaźniki wśród ogółu gospodarstw chłopskich były kilkakrotnie niższe i wynosiły odpowiednio 4,2, 2,9, 3,1 i 4,0%.

Jednak podstawowe różnice pomiędzy jednostkami wysokotowarowymi a ogółem gospodarstw indywidualnych dotyczyły posiadania urządzeń technicznych umożliwiających całościowe zmechanizowania prac przy obsłudze zwierząt³⁹, a nie tylko pewnych ich etapów. Nawet niewielkie luki w takim oprzyrządowaniu w znacznym stopniu obniżają efektywność ekonomiczną i produkcyjną zastosowanych rozwiązań. Zwraca uwagę, że w jednostkach wy-

³⁹ W przypadku obór dotyczy to również pozyskania, schładzania i przechowywania mleka.

sokotowarowych stosunkowo duży nacisk położono na kompleksowe zmechanizowanie pozyskania produktów zwierzęcych. W latach 1996-2000 w blisko połowie jednostek wysokotowarowych inwestowano w zasoby budowlane, przy czym w co ósmym instalowano również urządzenia poprawiające standard wyposażenia budynków inwentarskich, również pod kątem całkowitego zmechanizowania procesu (ciągu technologicznego) wytwarzania poszczególnych produktów. Pomimo postępu w tym zakresie, nadal odsetek kompleksowo zmechanizowanych obór i chlewni był niewielki i wynosił po około 4%. Był to zakres kilkakrotnie większy niż wśród ogółu gospodarstw indywidualnych, gdzie analityczne wskaźniki stanowiły odpowiednio 0,8 i 1,4%.

Przy określaniu miejsca jednostek wysokotowarowych w strukturach rolniczych nie sposób pominąć sposobów zbytu produktów rolniczych. W sytuacji dużej skali i stałych powiązań z odbiorcami artykułów rolniczych⁴⁰ oraz stosunkowo zaawansowanych procesów upraszczanie i specjalizacji profilu produkcji⁴¹, najczęstszą formą zbytu była sprzedaż hurtowa. W 2000 roku we wszystkich gospodarstwach prowadzono zbyt surowców rolniczych o charakterze hurtowym, w tym dla 8,5% jednostek transakcji sprzedaży dokonywano na giełdach towarowych. Tym sposobem upłynniono zdecydowaną większość, bo aż 91,9% wartości rolniczej produkcji towarowej gospodarstw wysokotowarowych. Tylko 8,1% wartości produkcji towarowej tej grupy było zrealizowane w formie sprzedaży sąsiedzkiej bądź targowiskowej. Wśród ogółu aktywnych rynkowo rolników zbyt w ramach stałej współpracy deklarowało 49,7% oraz 25,8% posiadało podpisane umowy kontraktacyjne, a aż 57,6% upłynniało produkcję ze swoich gospodarstw w obrocie targowiskowym i sąsiedzkim. W tej

⁴⁰ Zgodnie z przyjętym założeniem wszyscy kierownicy gospodarstw wysokotowarowych deklarowali posiadanie stałych więzi z odbiorcami swojej produkcji, przy czym w 2000 roku 26,4% posiadała podpisane umowy kontraktacyjne, 39,7% z nich uznała, że posiada stałego odbiorcę, a 33,9% deklarowało zbyt zarówno w ramach kontraktacji, jak i w ramach stałej współpracy.

⁴¹ Aby określić zasięg procesów upraszczania i specjalizacji produkcji w badanych gospodarstwach, pogrupowano je według udziału sprzedaży jednego rodzaju (grupy) artykułów rolniczych w całkowitej wartości produkcji towarowej gospodarstwa. Przy ustalaniu tego wskaźnika produkty łączono w grupy ze względu na zbliżone wymagania technologiczne (np. zboża) i powiązania w procesie ich wytwarzania (np. mleko i przetwory mleczne). Zastosowanie takich kryteriów analizy wykazało, że w 2000 roku wszystkie jednostki wysokotowarowe osiągały ze sprzedaży jednej grupy produktów rolniczych co najmniej 30% całkowitej wartości produkcji towarowej, w tym w 73,8% ten wskaźnik wynosił przynajmniej 50%. Dla porównania, w całej badanej populacji gospodarstw z produkcją towarową, zakres tych procesów był zdecydowanie mniejszy. W tej grupie tylko 2,6% gospodarstw nie udało się uzyskać ze sprzedaży jednej grupy surowców rolniczych 30% całkowitej wartości produkcji towarowej. Jednocześnie tylko w 40,1% jednostek tak ograniczono liczbę sprzedawanych produktów, że przynajmniej 50% całkowitej wartości produkcji towarowej stanowił jeden rodzaj artykułów rolniczych.

formie sprzedano 25,4% wartości produkcji towarowej. Równocześnie w 68,3% gospodarstw zbywano produkcję hurtowo, w tym dla 5,2% jednostek miejscem sprzedaży była giełda towarowa.

Rozbieżności w zakresie i charakterze kontaktów rynkowych wskazują na postępującą komercjalizację pewnej grupy gospodarstw chłopskich. Jednocześnie potwierdzają pogłębianie się procesów polaryzacji ogólnej populacji gospodarstw indywidualnych na aktywne rynkowo, profesjonalne gospodarstwa i jednostki spełniające głównie funkcje o charakterze samozaopatrzeniowym.

Potwierdzają to również dane na temat aktywności w działaniach na rzecz unowocześniania i powiększania potencjału produkcyjnego w charakteryzowanych gospodarstwach. Ponoszenie trudu i ryzyka związanego ze zwiększaniem potencjału wytwórczego jest nie tylko niezbędnym czynnikiem postępu, ale również informuje o postawach wobec w prowadzonej działalności⁴² oraz potwierdza jej trwałość. W przypadku wysokotowarowych gospodarstw chłopskich takie zachowanie było zjawiskiem powszechnym, przy czym nie zawsze wiązało się z poniesieniem nakładów finansowych.

W latach 1996-2000 w 77,5% gospodarstw wysokotowarowych poniesiono nakłady finansowe na powiększenie oraz unowocześnienie majątku trwałego, wydając na ten cel w każdym z tych gospodarstw średnio 56,2 tys. zł. Pozostałe 22,5% jednostek wysokotowarowych zwiększało swoje możliwości produkcyjne bezinwestycyjne. Te ostatnie przedsięwzięcia w całości dotyczyły powiększenia areалу uprawianej ziemi poprzez jej dzierżawę.

Najwięcej gospodarstw wysokotowarowych inwestowało w ciągniki i maszyny (56,2%) oraz budynki gospodarcze (45,9%). Wyraźnie mniej gospodarstw kupowało ziemię (26,4%) i stado podstawowe zwierząt gospodarskich (25,7%). Dla porównania, wśród całej badanej populacji inwestycje rolnicze prowadzono w 32,4% gospodarstw, przy czym 16,7% inwestowało w budynki gospodarcze, 18,9% – w siłę pociągową i maszyny, 7,4% – w stado podstawowe, a 7,0% – w ziemię. W tej grupie średnia wielkość wydatków inwestycyjnych na jedno takie gospodarstwo wynosiła 24,1 tys. zł. Należy również dodać, że tylko 5,5% jednostek wśród ogółu badanych gospodarstw zwiększało areal użytkowanej ziemi poprzez jej dzierżawę.

Rolnicy z jednostek wysokotowarowych nie tylko częściej niż ogół gospodarujących inwestowali w trwałe środki produkcji, ale jednocześnie realizowali większą liczbę zadań inwestycyjnych. W latach 1996-2000 w każdym gospodarstwie z inwestycjami rolniczymi zrealizowano średnio 2,0 różne przedsięwzięcia. Był to wskaźnik o jedną trzecią wyższy niż wśród ogółu gospo-

⁴² A. Woś: *Wzrost gospodarczy ...*, op. cit., s.123.

darstw, które realizowały przeciętnie 1,5 zadania na jedno gospodarstwo inwestujące w trwałe środki produkcji.

W konsekwencji znacznie większej aktywności w działaniach na rzecz zwiększenia możliwości produkcyjnych rolników z gospodarstw wysokotowarowych, w czterolecie 1996-2000 62,0% wszystkich środków pieniężnych wydatkowanych na podnoszenie potencjału wytwórczego rolnictwa indywidualnego pochodziło z jednostek wysokotowarowych. Ponadto jednostki wysokotowarowe stanowiły 26,6% wszystkich gospodarstw realizujących inwestycje rolnicze. Należy przypomnieć, że w tym okresie jednostki wysokotowarowe stanowiły tylko 11,1% ogółu badanych gospodarstw.

Przytoczone dane potwierdzają pogłębiającą się przewagę wyróżnionej kategorii na tle całej populacji gospodarstw rodzinnych. Jednocześnie wskazują na pogłębianie się procesów polaryzacyjnych w obrębie rolnictwa indywidualnego oraz dokumentują ich trwały charakter.

Przedstawiony materiał dokumentujący wybrane elementy majątku produkcyjnego jednostek wysokotowarowych wykazał, że ta grupa gospodarstw dysponowała relatywnie dużym i w miarę nowoczesnym majątkiem produkcyjnym. Takie wyposażenie w połączeniu z cechami użytkowników jednostek wysokotowarowych, ich postawami wobec prowadzonej działalności pozwala uznać, że ich relatywnie silna pozycja w strukturach agrobiznesu będzie się nadal umacniała. Odzwierciedleniem obecnej pozycji wysokotowarowych gospodarstw chłopskich na rynku rolnym jest udział ich produkcji w wartości sprzedaży artykułów rolniczych.

Według badań IERiGŻ w 1992 roku wartość sprzedaży surowców rolniczych wytworzonych w jednostkach wysokotowarowych stanowiła 18,9% ogólnej wartości produkcji towarowej gospodarstw indywidualnych, podczas gdy w roku 2000 było to już 52,2%. Należy również dodać, że wstępne wyniki badań z 2005 roku wskazują, że ten odsetek wynosi obecnie już 61,1%.

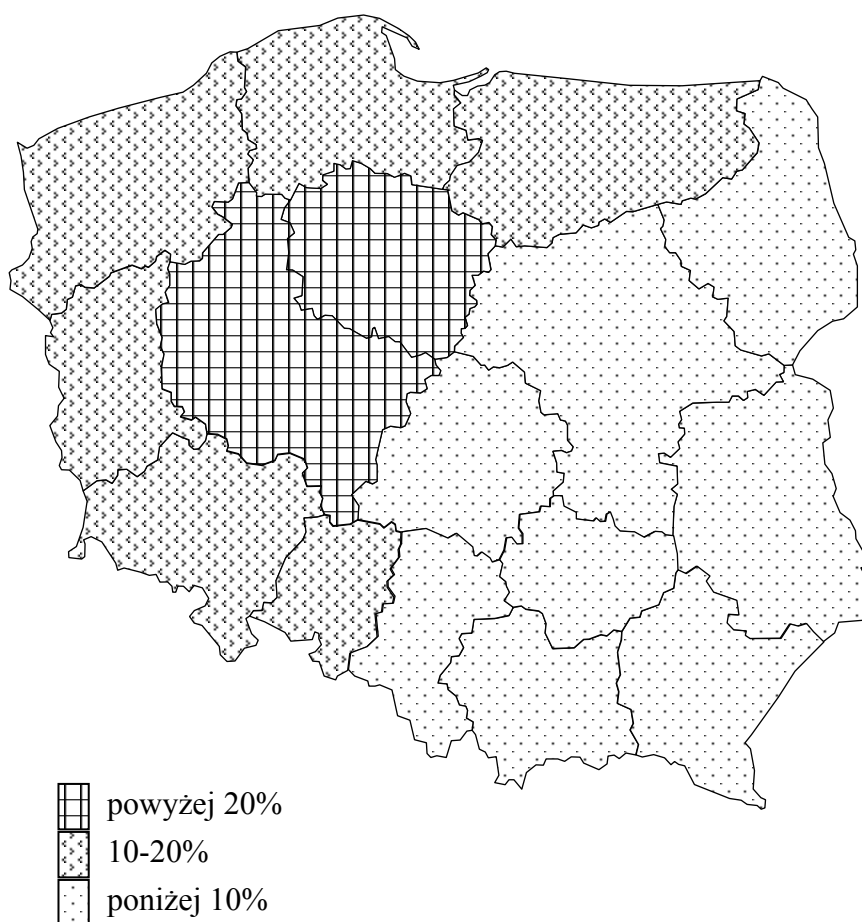
5. Zróżnicowanie w terytorialnym rozpowszechnieniu gospodarstw wysokotowarowych

Szczególną cechą polskiego rolnictwa jest duże zróżnicowanie przestrzenne jego struktur społeczno-ekonomicznych. Te historycznie ukształtowane dysproporcje rozwojowe rolnictwa w poszczególnych regionach kraju, zostały jeszcze pogłębione przez mechanizmy gospodarki rynkowej⁴³. I chociaż na ca-

⁴³ J. St. Zegar: *Reasumpcja i rekomendacje*, [w:] *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, GUS, Warszawa 2003, s. 208.

łym obszarze Polski zaznaczyły się trudności z dostosowaniem gospodarstw do efektywnego funkcjonowania w warunkach konkurencji, to równocześnie skala tych problemów na poszczególnych terenach ma zróżnicowany zasięg⁴⁴. Trudności przystosowawcze rolnictwa znajdują odzwierciedlenie również w znacznych dysproporcjach w częstości występowania gospodarstw wysokotowarowych w poszczególnych regionach kraju.

Mapka 1. Przestrzenne rozmieszczenie gospodarstw wysokotowarowych (procent wśród ogółu gospodarstw badanych w makroregionie*)



* Poszczególnym makroregionom odpowiadają następujące oznaczenia i województwa: **środkowozachodni (I)** – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie; **środkowowschodni (II)** – mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie; **południowo-wschodni (III)** – małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie; **południowo-zachodni (IV)** – dolnośląskie, lubuskie i opolskie; **północny (V)** – pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

⁴⁴ B. Karwat-Woźniak: *Zmiany aktywności ...*, op. cit., 12-16.

Z badań ankietowych wynika, że w roku 2005 stosunkowo najwięcej gospodarstw zakwalifikowano do grupy jednostek wysokotowarowych w makroregionie środkowozachodnim, tj. na terenach od lat cechujących się relatywnie dobrą strukturą obszarową, ale przede wszystkim wyróżniających się korzystnie pod względem poziomu kultury rolnej, umiejętności rolników oraz ich aktywności w unowocześnianiu potencjału produkcyjnego użytkowanych gospodarstw⁴⁵. Na tym terenie, obejmującym województwo wielkopolskie i kujawsko-pomorskie, w 2005 roku jednostki wysokotowarowe stanowiły 30,7% ogółu gospodarstw indywidualnych. Jednocześnie w tym makroregionie występowało najmniej gospodarstw produkujących wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie⁴⁶.

Na przeciwległym biegunie, z najmniejszym udziałem gospodarstw wysokotowarowych znalazł się makroregion południowo-wschodni (7,8%). Niewielką częstotliwość występowania gospodarstw wysokotowarowych na terenie makroregionu południowo-wschodniego, w skład którego wchodzi województwo świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie, łączyć należy przede wszystkim z czynnikami klimatycznymi i przyrodniczymi (tereny górskie), które w znacznym stopniu określają możliwości i charakter prowadzonej działalności rolniczej. Ze względu na niesprzyjające warunki do rozwoju produkcji rolniczej, ten makroregion charakteryzuje się dużym rozpowszechnieniem zarobkowania, najmniejszą w skali kraju przeciętną wielkością gospodarstwa, którego produkcja rolnicza nastawiona jest w większości przypadków na potrzeby rodziny. Na tym terenie już w 2000 roku produkcja ponad połowy gospodarstw była ukierunkowana wyłącznie bądź głównie na zaspokojenie potrzeb żywnościowych użytkujących je rodzin⁴⁷, a wstępne wyniki badań z 2005 roku wskazują, że grupa gospodarstw bez produkcji towarowej powiększyła się i stanowi obecnie już blisko dwie trzecie.

W analizie przestrzennego zróżnicowania w częstości występowania wysokotowarowych gospodarstw chłopskich zwraca uwagę sytuacja w makroregionie środkowowschodnim. Na wymienionym obszarze obejmującym województwo łódzkie, mazowieckie, podlaskie i lubelskie, w 1992 tylko 3,6% gospodarstw zakwalifikowano do grupy jednostek wysokotowarowych. Przyczyn niewielkiego rozpowszechnienia jednostek wysokotowarowych wśród gospo-

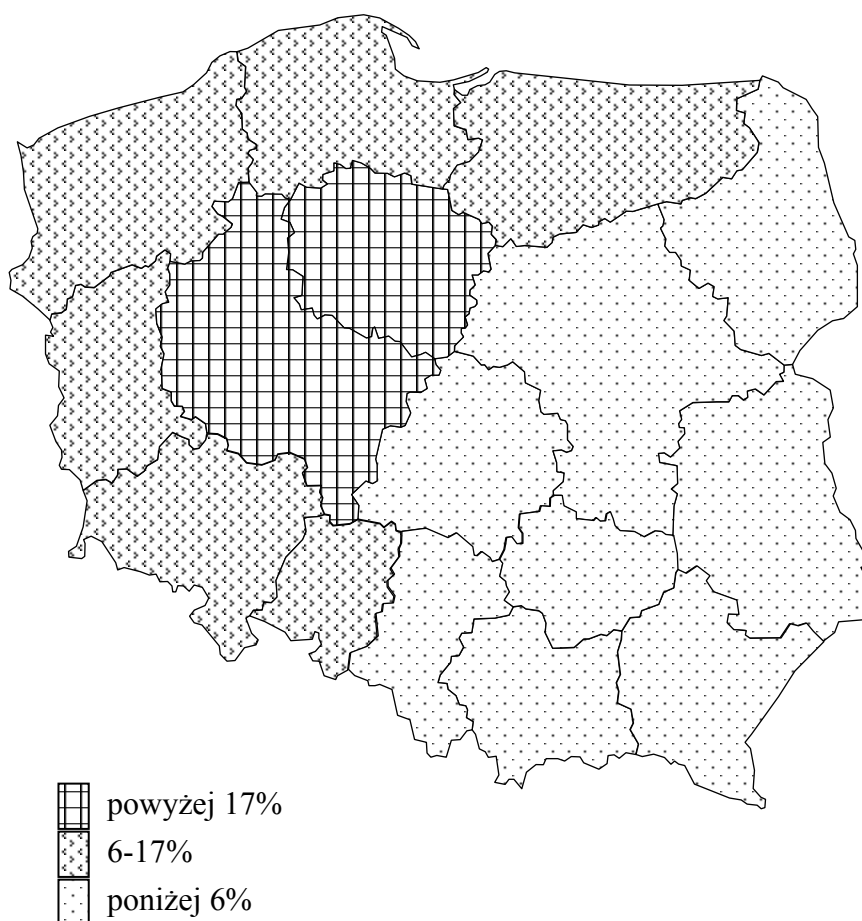
⁴⁵ L. Ostrowski: *Inwestycje i kredyty w gospodarstwach chłopskich w latach 1992-1996*, IERiGŻ, Warszawa 1997, s. 13 oraz A. Alińska: *Inwestycje i kredyty w gospodarstwach chłopskich w latach 1996-2000*, IERiGŻ, Warszawa 2001, s.12.

⁴⁶ A. Sikorska: *Gospodarstwa bez produkcji towarowej w społeczno-ekonomicznej strukturze wsi*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2/2004, s. 8.

⁴⁷ A. Sikorska: *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, Studia i Monografie, z. 117, IERiGŻ, Warszawa 2003, s. 17.

darstw indywidualnych zlokalizowanych na obszarze makroregionu środkowowschodniego, należało upatrywać przede wszystkim w opóźnieniach rozwoju gospodarczego oraz istniejących warunkach cywilizacyjnych. W konsekwencji w tej części kraju następował masowy odpływ ludności z terenów wiejskich (zwłaszcza osób młodych i wykształconych), co powodowało narastanie degradacji technicznej i ekonomicznej zlokalizowanych tam gospodarstw indywidualnych.

Mapka 2. Przestrzenne rozmieszczenie gospodarstw sprzedających produkty rolnicze za co najmniej 50 tys. zł (procent wśród ogółu gospodarstw indywidualnych w makroregionie)



Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Z danych IERiGŻ wynika, że w drugiej połowie lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, rolnicy z makroregionu środkowowschodniego wyraźnie zwiększyli aktywność w działaniach na rzecz unowocześnienia potencjału wytwórczego użytkowanych gospodarstw pod kątem potrzeb zmieniającego się

rynku i rozwijania bazy surowcowej na potrzeby przemysłu przetwórczego⁴⁸. Jednocześnie istotnie zostały ograniczone działy rodzinne gospodarstw, nawet w przypadku ich likwidacji. Ziemia z gospodarstw zaprzestających bądź ograniczających skalę działalności rolniczej była przejmowana głównie przez ekspansywne rynkowo i produkcyjnie gospodarstwa⁴⁹.

W konsekwencji powiększała się liczba nowoczesnych, silnych ekonomicznie i efektywnych gospodarstw. Jednak przyspieszenie procesów modernizacji i restrukturyzacji gospodarstw na tym typowo rolniczym terenie, nie było w stanie zniwelować ogólnej słabości ekonomicznej i zacofania technicznego rolnictwa tej części kraju. I chociaż w analizowanym okresie odnotowano blisko dwuipółkrotny wzrost udziału jednostek wysokotowarowych, to nadal w 2005 roku stanowiły one tylko 8,9% ogółu gospodarstw indywidualnych istniejących w makroregionie środkowowschodnim.

Dane Powszechnego Spisu Rolnego 2002 również dokumentują terytorialne prawidłowości w częstości występowania cechujących się dużą skalą produkcji towarowej (co najmniej 50 tys. zł), ukierunkowanych prorynkowo gospodarstw (mapka 2). Najwięcej takich jednostek było w makroregionie środkowozachodnim (17,4%). Na przeciwległym krańcu pod tym względem znalazły się regiony Polski południowej i wschodniej. Niewielkie rozpowszechnienie gospodarstw ze sprzedażą produkcji rolniczej za co najmniej 50 tys. zł cechowało zwłaszcza makroregion południowo-wschodni (1,2%).

O przestrzennych odmiennościach w cechach strukturalnych rolnictwa i ich wpływie na rozmieszczenie gospodarstw wysokotowarowych najlepiej świadczył przykład makroregionu środkowozachodniego i północnego. Na obu tych terenach przeważały warsztaty rolne o stosunkowo dużym areale, ale jednocześnie istniały pomiędzy nimi znaczące różnice w poziomie intensywności i nowoczesności produkcji rolniczej oraz umiejętnościach gospodarujących⁵⁰.

Z badań IERiGŻ wynika, że w 2005 roku udział jednostek wysokotowarowych w makroregionie północnym był prawie trzykrotnie niższy niż w makroregionie środkowozachodnim (10,4% wobec 30,7%). Już w 2000 roku w pierwszym wymienionych terenów średni obszar badanego gospodarstwa indywidualnego był najwyższy w skali kraju i wynosił 16,7 ha UR, a 11,2% warsztatów rolnych posiadało co najmniej 30 ha UR. Jednocześnie intensywność produkcji rolniczej była tam stosunkowo niska, a poziom wykształcenia rolniczego kieru-

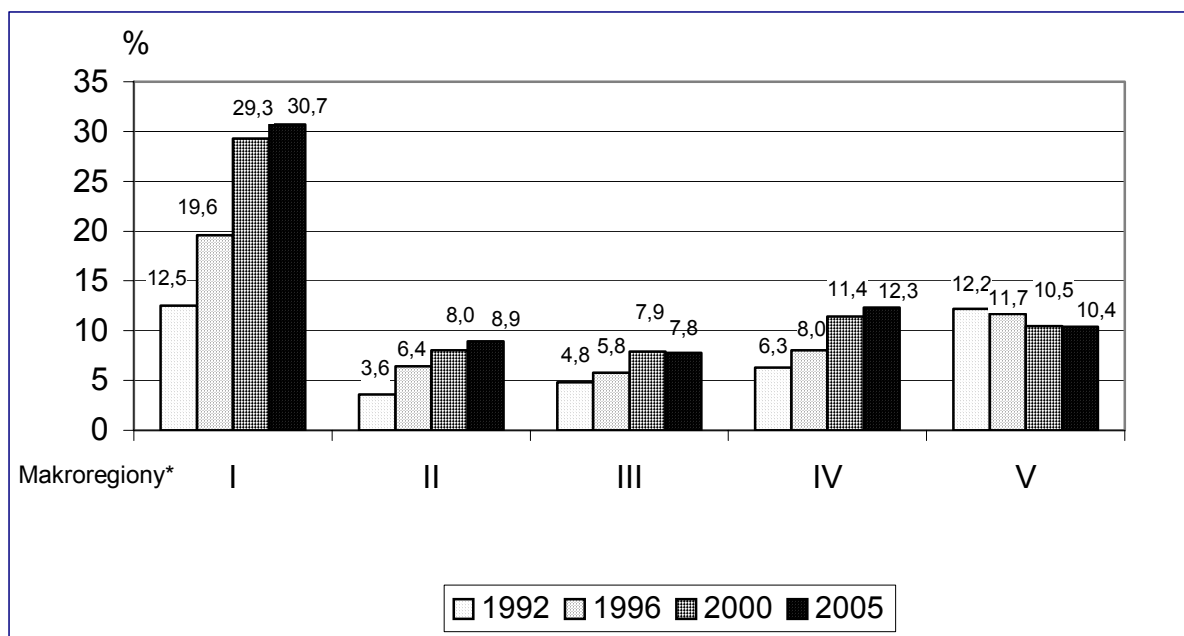
⁴⁸ B. Karwat-Woźniak: *Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej*, Studia i Monografie, z. 125, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 49 i 87.

⁴⁹ A. Szemberg: *Przemiany agrarne w latach 1996-2000*, [w:] *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000*, IERiGŻ, 2001, s. 69.

⁵⁰ B. Karwat-Woźniak: *Zmiany aktywności ...*, *op. cit.*, s. 12.

jących gospodarstwami zbliżony do ogółu badanych (23,5% kierowników gospodarstw posiadało szkolne wykształcenie rolnicze)⁵¹.

Wykres 3. Zróżnicowanie przestrzenne w wysokości udziału gospodarstw wysokotowarowych



*Nazwy i oznaczenia makroregionów oraz województwa jakie obejmują jak mapka 1.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Z kolei w makroregionie środkowozachodnim przeciętny areal gospodarstwa chłopskiego stanowiło 13,0 ha UR, a 6,4% gospodarstw posiadało 30 i więcej ha UR, przy czym zarówno poziom profesjonalnego przygotowania do zawodu rolnika⁵² (38,9% kierowników posiadało szkolne kwalifikacje rolnicze), jak i nowoczesność, intensywności oraz efektywność produkcji rolniczej były najwyższe w skali kraju. Należy również dodać, że wyniki badań z roku 2005 wskazują na utrzymanie się opisywanych różnic w strukturze obszarowej gospodarstw położonych w wyżej wymienionych makroregionach (aneks – tab. A1).

Niezależnie od dysproporcji w rozpowszechnieniu gospodarstw cechujących się dużą skalą produkcji w poszczególnych latach (wykres 3) należy podkreślić, że w makroregionie środkowozachodnim, w całym badanym okresie częstość występowania jednostek wysokotowarowych była nie tylko najwyższa

⁵¹ J. Buks, B. Buks: *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 495, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 15.

⁵² J. Buks, B. Buks: *Cechy społeczno-demograficzne ...*, op. cit., s. 16.

w skali kraju, ale również systematycznie wzrastała (z 12,5% w 1992 roku do 30,7% w 2005 roku). Nieco inna sytuacja wystąpiła natomiast w makroregionie północnym, gdzie w tym czasie odnotowano stosunkowo niewielkie zmniejszenie odsetka gospodarstw wysokotowarowych (z 12,2% w roku 1992 do 10,4% w roku 2005). Jednocześnie należy podkreślić, że wielkość grupy jednostek wysokotowarowych w dwóch ostatnich badaniach była taka sama (10,5% w 2000 roku wobec 10,4% w roku 2005).

Tym samym należy uznać, że chociaż w badanym okresie różnica w częstości występowania gospodarstw wysokotowarowych na porównywalnych terenach ulegała systematycznemu pogłębieniu, to w latach 2000-2005 dynamika tego procesu została wyhamowana. W 1992 roku udział gospodarstw zakwalifikowanych do grupy wysokotowarowych w makroregionie północnym i środkowozachodnim był praktycznie taki sam (12,2% wobec 12,5%), w roku 1996 ta różnica wynosiła 7,9 p. p. (11,7% wobec 19,6%), w roku 2000 już 18,8 p.p. (10,5% wobec 29,3%), a w 2005 roku 20,3 p. p. (10,4 wobec 30,7%).

Spowolnienie wzrostu rozbieżności w skali występowania gospodarstw wysokotowarowych należy wiązać przede wszystkim, z odnotowaną w ostatnim badaniu poprawą ogólnej sytuacji ekonomicznej gospodarstw indywidualnych położonych na północnych terenach kraju. W 1992 roku przeciętna wartość sprzedaży produktów rolniczych w makroregionie północnym stanowiła 76,9% średniej sprzedaży z gospodarstw indywidualnych w makroregionie środkowozachodnim, w 2000 roku było to już tylko 65,7%. W 2005 roku ta różnica uległa zmniejszeniu i analogiczny wskaźnik wynosił 82,8%. Było to wynikiem nie tylko większymi możliwościami powiększania obszaru ziemi rolniczej w makroregionie północnym niż środkowozachodnim, czego rezultatem był wzrost rozpiętości pomiędzy przeciętnymi obszarami gospodarstwa chłopskiego w tych makroregionach⁵³, ale również przełamaniem barier utrudniających rozwój funkcjonujących tam gospodarstw chłopskich, głównie na skutek wzrostu umiejętności oraz aktywności inwestycyjnej części rolników.

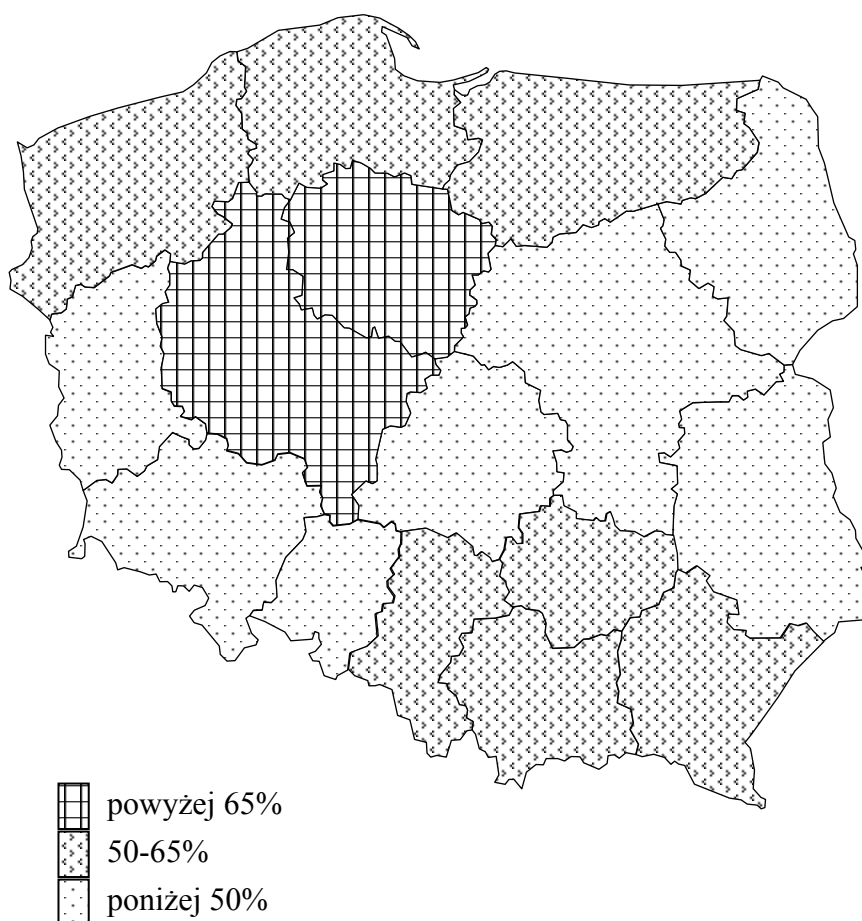
Przytoczone powyżej relacje potwierdzają tezę o coraz większej roli innych czynników niż obszar gospodarstwa w kształtowaniu jego kondycji produkcyjnej i ekonomicznej⁵⁴.

⁵³ Z badań ankietowych wynika, że już 1992 roku przeciętna powierzchnia gospodarstwa w makroregionie północnym była o 19,1% większa niż w makroregionie środkowozachodnim, a w 2000 roku już o 38%. Równocześnie należy dodać, że odnotowane w latach 2000-2005 zmiany w strukturze obszarowej w wyżej wymienionych makroregionach wskazują na utrzymanie się przedstawionych dysproporcji w wielkości gospodarstw (aneks – tab. A1).

⁵⁴ A. Woś: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle danych rachunkowości rolnej)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 465, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 12-14.

Koncentrację gospodarstw wysokotowarowych w rolnictwie chłopskim w makroregionie środkowozachodnim potwierdza również zróżnicowanie w udziale wartości sprzedanej przez te jednostki produkcji rolniczej (mapka 3) oraz użytkowanej przez tę grupę ziemi rolniczej (mapka 4). W 2000 roku w wymienionym makroregionie w jednostkach wysokotowarowych uprawiano 54,8% ogółu ziemi rolniczej będącej w posiadaniu indywidualnych gospodarstw i wytwarzano tam 67,7% całkowitej wartości rolniczej produkcji towarowej makroregionu.

Mapka 3. Przestrzenne różnicowanie w udziale sprzedaży jednostek wysokotowarowych w produkcji towarowej ogółu gospodarstw indywidualnych



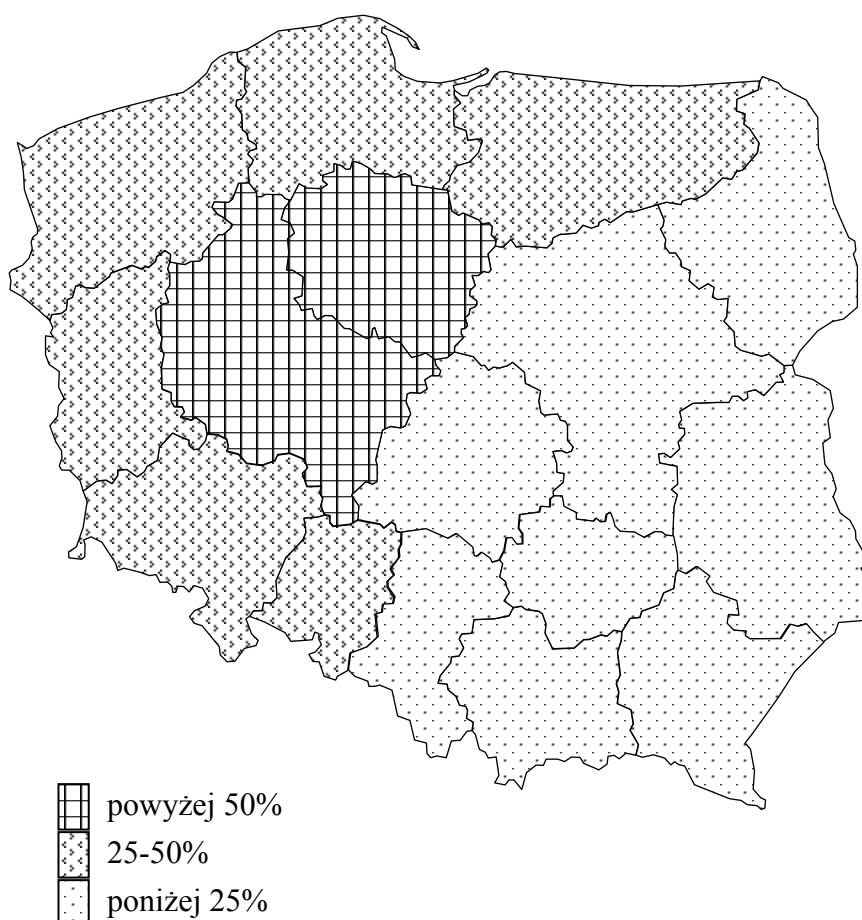
Źródło: Ankieta IERiGŻ 2000.

Na przeciwległym krańcu pod względem udziału produkcji towarowej wytworzonej w gospodarstwach wysokotowarowych w sprzedaży produkcji ogółu gospodarstw znalazł się makroregion środkowowschodni (44,2%). Z ko-

lei, najmniejszy odsetek ziemi rolniczej był w użytkowaniu jednostek wysokotowarowych w makroregionie południowo-wschodnim (17,5%).

W analizie przestrzennego zróżnicowania w koncentracji gospodarstw wysokotowarowych zwraca uwagę sytuacja w makroregionie południowo-wschodnim. Są to tereny charakteryzujące się wyjątkowo rozdrobnioną strukturą obszarową i największym w skali kraju odsetkiem gospodarstw nastawionych na potrzeby rodziny⁵⁵.

Mapka 4. Przestrzenne różnice w wysokości odsetka ziemi rolniczej użytkowanej przez jednostki wysokotowarowe



Źródło: Ankieta IERiGŻ 2000.

Grupa gospodarstw o charakterze socjalnym użytkowała 28,5% powierzchni ziemi rolniczej na tym terenie. Jednocześnie gospodarstwa wytwarzające głównie na sprzedaż cechowały się stosunkowo dużym zakresem specjali-

⁵⁵ A. Sikorska: *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, Studia i Monografie, z. 117, IERiGŻ, Warszawa 2003, s. 16.

zacji i relatywnie dużą intensywnością produkcji, tym samym uzyskiwały wysoką produktywność ziemi⁵⁶. W konsekwencji w 2000 roku 7,8% gospodarstw, użytkujących 17,5% ziemi rolniczej, wytwarzało 52,6% rolniczej produkcji towarowej makroregionu.

II. Czynniki wyznaczające możliwości wzrostu siły ekonomicznej indywidualnych gospodarstw rolnych

Pozycję podmiotów gospodarczych na rynku wyznacza ich siła ekonomiczna, czyli nie tylko możliwość do utrzymania swojej aktualnej kondycji, ale przede wszystkim zdolność finansowania dalszego rozwoju. Jest to kategoria bardzo złożona i tym samym trudna do jednoznacznego określenia (pomiaru). Wyznacza ją szereg parametrów ekonomicznych, takich jak np. wielkość aktywów, kapitału własnego, wynik finansowy, wielkość sprzedaży, czy wskaźnik płynności.

W odniesieniu do gospodarstw rolnych siłę ekonomiczną można określić jako zdolność rolnika do pomnażania majątku o własnych siłach, przystosowania się do zmieniających warunków otoczenia oraz utrzymania się na rynku⁵⁷. Tak pojmowaną siłę ekonomiczną wyznaczają nie tylko materialne elementy potencjału wytwórczego, ale również trudne do kwantyfikowania czynniki, takie jak cechy osobowościowe kierowników gospodarstw (zdolności zarządcze, marketingowe, skłonność do podejmowania ryzyka, spostrzegawczość, szybkość podejmowania decyzji), oddalenie gospodarstwa od rynków zaopatrzenia i zbytu, struktury aparatu wytwórczego. Nie bez wpływu na wielkość siły ekonomicznej poszczególnych gospodarstw ma sytuacja rodzinna ich użytkownika.

Z tego względu siła ekonomiczna gospodarstw jest kategorią trudną do jednoznacznego rozpoznania zarówno z mikroekonomicznego, jak i makroekonomicznego punktu widzenia.

Dla potrzeb niniejszej pracy siłę ekonomiczną gospodarstwa mierzono jego wielkością ekonomiczną, która jest sumą standardowych nadwyżek bezpośrednich (SNB) wszystkich działalności prowadzonych w tym gospodarstwie.

⁵⁶Z badań ankietowych wynika, że w 2000 roku średnia wartość sprzedaży z 1 ha UR w grupie gospodarstw produkujących głównie na rynek z makroregionu południowo-wschodniego wynosiła 5 891 zł. Była to wartość najwyższa ze wszystkich wyodrębnionych makroregionów. Jednocześnie należy podkreślić, że była to wielkość dwukrotnie wyższa niż średnia wartość produkcji towarowej z 1 ha UR w całej badanej próbie gospodarstw produkujących głównie na sprzedaż, która wynosiła 2 941 zł.

⁵⁷ A. Woś: *Układy strukturalne ...*, op. cit., s. 9.

Standardowa nadwyżka bezpośrednia jest to wartość produkcji danej działalności rolniczej pomniejszona o wartość kosztów bezpośrednich, poniesionych na jej wytworzenie. W celu wyeliminowania okresowych zmian w warunkach produkcji, do obliczeń przyjmuje się wartości średnią z trzech kolejnych lat. Obliczana jest dla danego okresu i regionu kraju, z uwzględnieniem lokalnych warunków produkcji (cen, plonów, wydajności produkcyjnej zwierząt, kosztów). Tym samym umożliwia porównania potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych.

Posłużono się miernikiem wielkości ekonomicznej dla określenia siły ekonomicznej gospodarstwa, gdyż uwzględnia on nie tylko rozmiary prowadzonej działalności rolniczej, ale również wszystkie materialne elementy sił wytwórczych gospodarstwa, tj. ziemię, kapitał i pracę⁵⁸. Z tych też powodów stosunkowo dobrze określa możliwości rozwojowe gospodarstwa.

Wielkość ekonomiczna wyrażona jest w Europejskich Jednostkach Wielkości (European Size Unit – ESU). Wartość 1 ESU od 1984 wynosi 1200 euro. Chcąc odnieść je do warunków polskich trzeba dokonać przeliczeń na polską walutę. Rozmiary gospodarstwa dla 2002 roku ustalono stosując średni przelicznik 1 euro dla lat 1999, 2000 i 2001, który wynosił 3,96822 zł⁵⁹.

Zbiorowość istniejących w kraju indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR podzielono na 7 klas i użyto następujących oznaczeń wielkości gospodarstw (tab. 6).

Tabela 6. Klasy gospodarstw według kryterium wielkości ekonomicznej

Klasy	Rozmiar w		Oznaczenie wielkości gospodarstwa**
	ESU	tysiącach złotych*	
I	do 2	do 9,5	bardzo małe
II	2-4	9,5-19,0	
III	4-8	19,0-38,1	małe
IV	8-16	38,1-76,2	średnio małe
V	16-40	76,2-190,5	średnio duże
VI	40-100	190,5-476,2	duże
VII	100 i więcej	476,2 i więcej	bardzo duże

*1 euro = 3,96822 zł.

**Przyjęto oznaczenia według Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych.

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

⁵⁸ W. Józwiak, Z. Mirkowska: *Średnie, duże i bardzo duże gospodarstwa rolne w Niemczech, Austrii, Danii i Polsce w latach 1997-2001*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 499, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 7.

⁵⁹ Powszechny Spis Rolny 2002: *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych 2002*, GUS, Warszawa 2003, s. 103.

Według wyników Powszechnego Spisu Rolnego w 2002 roku istniało 1951,7 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych (UR). Z tej liczby produkcję rolniczą prowadziło 1615,0 tys.⁶⁰, tj. 82,7% ogółu istniejących gospodarstw. Średnia wielkość ekonomiczna w tej grupie gospodarstw wynosiła 4,2 ESU, co wskazuje na duży udział niewielkich jednostek w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych w kraju (tab.7).

Tabela 7. Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej

Wielkość gospodarstw w ESU	Średnia wartość w ESU	Udział gospodarstw w procentach
Razem	4,2	100,0
Do 2	0,8	55,1
2 – 4	2,9	17,2
4 – 8	5,7	14,6
8 – 16	11,1	8,9
16 – 40	22,9	3,6
40 – 100	56,6	0,5
100 i więcej	233,4	0,1

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Powyższe dane wskazują, że w omawianej populacji gospodarstw indywidualnych zdecydowanie przeważają jednostki niewielkie. W strukturze gospodarstw według ich wielkości (siły) ekonomicznej zdecydowaną większość (72,3%) stanowiły jednostki nieprzekraczające 4 ESU, w tym 55,1% stanowiły gospodarstwa do 2 ESU, tj. progu określonego w badaniach dla gospodarstw towarowych (2 ESU)⁶¹. Wielkość powyżej 100 ESU osiągnęło zaledwie 0,1% ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR.

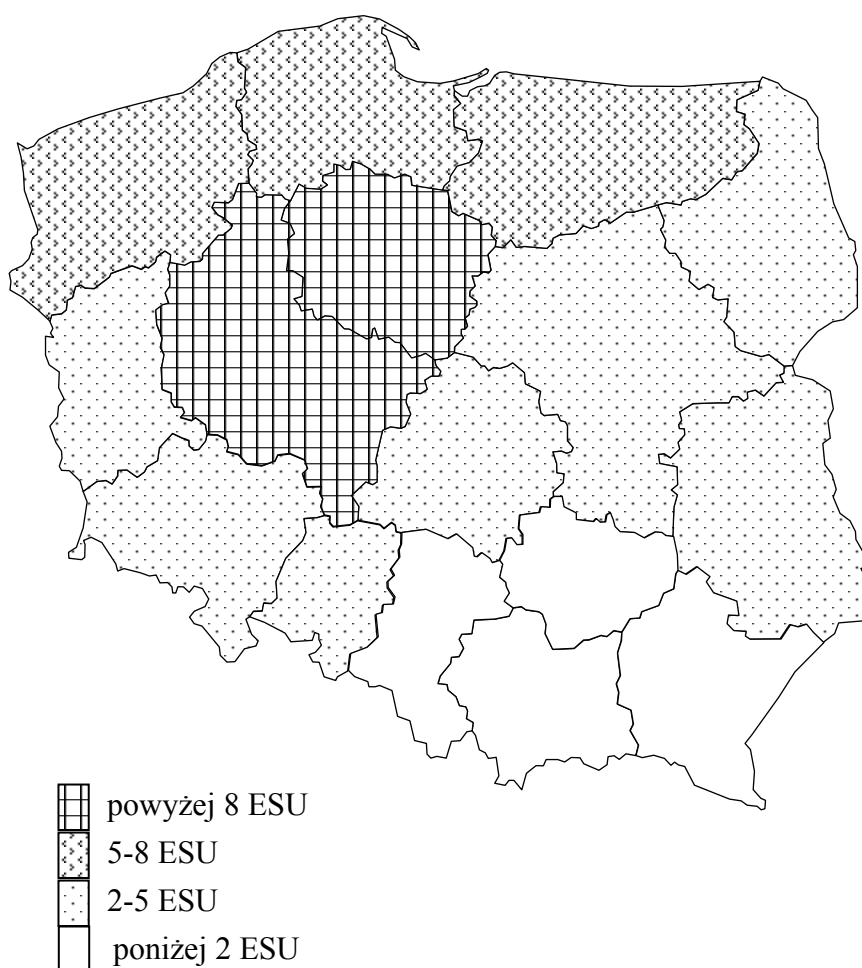
O skali występowania gospodarstw dysponujących niewielką siłą ekonomiczną świadczy również fakt, że jeżeli wyłączymy grupę jednostek, których wielkość ekonomiczna nie przekracza 2 ESU, to przeciętna wielkość ekonomiczna zwiększy się blisko dwukrotnie i wyniesie 8,3 ESU. Nie zmienia to faktu, że nawet wówczas jest stosunkowo niewielka i odbiega od wielkości gospodarstw państw, z którymi nasi rolnicy rywalizują o rynki zbytu.

⁶⁰ Wszystkie wskaźniki przytaczane w tej części pracy dotyczą tej grupy gospodarstw, tj. indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1,00 ha UR prowadzących działalność rolniczą.

⁶¹D. Osuch, L. Goraj, A. Skarżyńska, K. Grabowska: *Plan wyboru próby gospodarstw rolnych Polskiego FADN*, Warszawa 2004, s. 15.

W UE, dla gospodarstw objętych badaniem struktury 1999/2000, przeciętna wielkość gospodarstwa wynosiła 18,7 ESU i mieściła się w przedziale od 6,3 ESU w Grecji i 6,4 ESU w Portugalii do 61,8 ESU w Danii i 89,6 ESU w Holandii⁶².

Mapka 5. Zróżnicowanie przestrzenne w przeciętnej wielkości ekonomicznej gospodarstw indywidualnych (w ESU na 1 gospodarstwo)



Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Przedstawione powyżej wielkości, jak również badanie kondycji ekonomicznej gospodarstw bardzo małych i małych wskazuje, że sytuacja polskich gospodarstw pod względem wielkości zbliżona jest do gospodarstw greckich, portugalskich, hiszpańskich czy włoskich⁶³. Należy jednak wziąć pod uwagę

⁶² Powszechny Spis Rolny 2002: *Systematyka i charakterystyka ...*, op. cit., s. 106.

⁶³ W. Józwiak, Z. Mirkowska: *Średnie, duże ...*, op. cit., s. 23.

uwarunkowania klimatyczne, które w Polsce w sposób naturalny ograniczają charakter produkcji rolniczej.

Należy również zaznaczyć, że dominację jednostek małych i bardzo małych wśród ogółu gospodarstw indywidualnych odnotowano na obszarze całego kraju (aneks – tab. A3). Nie zmienia to faktu, że wielkość ekonomiczna gospodarstw chłopskich była znacznie zróżnicowana przestrzennie (mapka 5), przy czym zdecydowanie największą wielkością ekonomiczną cechowały się gospodarstwa położone na terenie makroregionu środkowozachodniego. W 2002 roku średnia ich wielkość ekonomiczna wynosiła 8,4 ESU. Była to wartość dwukrotnie wyższa niż przeciętnie wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolniczą (4,2 ESU). Równocześnie na podkreślenie zasługuje stosunkowo wysoka wielkość ekonomiczna gospodarstw na terenie makroregionu północnego. Występujące na tym obszarze gospodarstwa były o 69% większe niż średnio w kraju, a ich przeciętna wielkość ekonomiczna stanowiła 7,1 ESU.

Na przeciwległym biegunie znajdowały się gospodarstwa z makroregionu południowo-wschodniego. Tam średnia wielkość gospodarstwa była o ponad połowę niższa niż w ogólnej populacji gospodarstw i wynosiła 1,8 ESU. Na terenie pozostałych makroregionów średnia wielkość ekonomiczna gospodarstwa rodzinnego wynosiła około 4,5 ESU.

Przytoczone dane obrazują nie tylko zróżnicowanie gospodarstw chłopskich według ich siły ekonomicznej, ale przede wszystkim stosunkowo niewielkie możliwości rozwojowe większości tych jednostek, stąd konieczność rozpoznania czynników dających szansę postępu w tym zakresie.

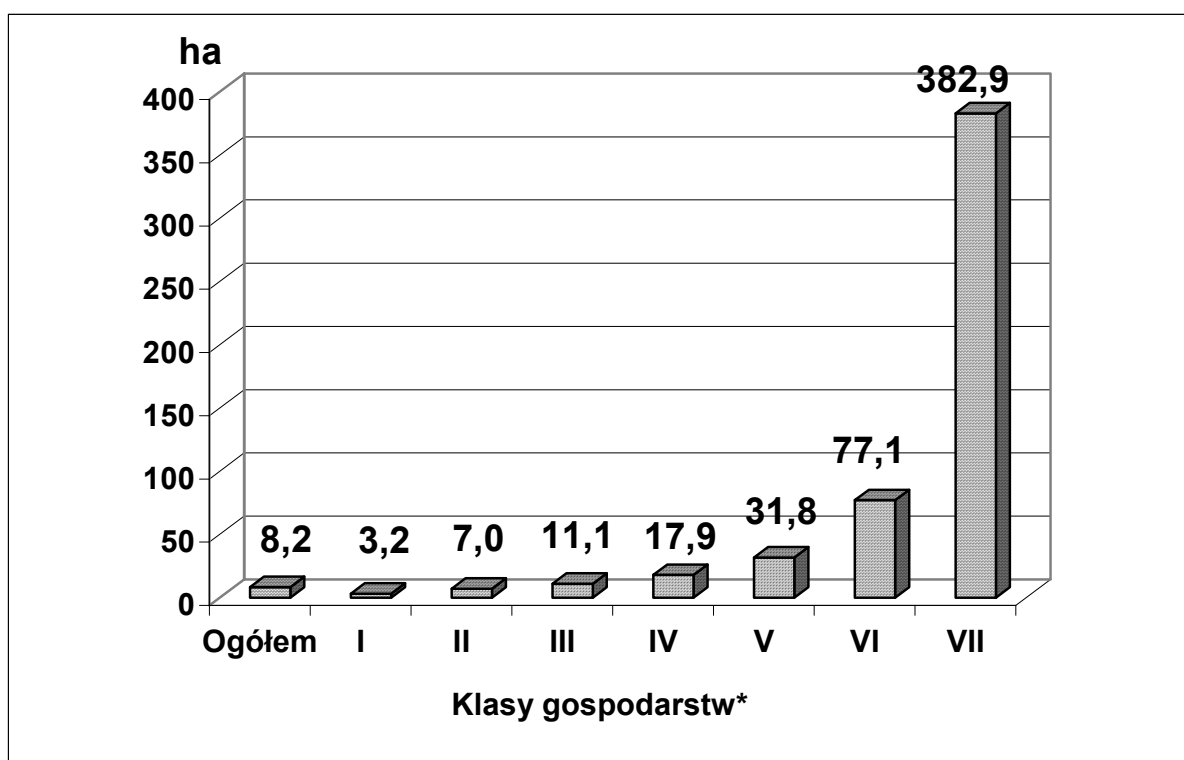
Jak już wcześniej wspomniano, siła ekonomiczna gospodarstwa jest wypadkową wielu czynników. W związku z tym przy ocenie możliwości wzrostu siły ekonomicznej gospodarstw rolnych wzięto pod uwagę tylko pewne elementy. Przy ich wyborze kierowano się ich mierzalnością, charakterem dostępnych danych empirycznych oraz wpływem na potencjał wytwórczy gospodarstw. W związku z tym zostały uwzględnione takie czynniki, jak powierzchnia gospodarstw, cechy demograficzne i poziom wykształcenia użytkowników (kierowników) oraz aktywność inwestycyjna.

1. Obszar gospodarstw

Powierzchnia uprawianych użytków rolnych jest jednym z najczęściej wymienianych elementów wyznaczających wielkości i relacje ekonomiczne oraz produkcyjne w gospodarstwie rolnym. Ta zależność jest jednoznaczna

w warunkach rolnictwa ekstensywnego⁶⁴. Wraz z unowocześnianiem i intensyfikacją procesów wytwórczych, obszar użytków rolnych w coraz mniejszym stopniu oddziałuje na uzyskiwane efekty produkcyjne i ekonomiczne z prowadzonej działalności rolniczej. Ziemia rolnicza w relatywnie większym zakresie z czynnika produkcji staje się środowiskiem i przestrzenią produkcji rolniczej⁶⁵.

Wykres 4. Średnia powierzchnia użytków rolnych w poszczególnych klasach gospodarstw



*Oznaczenia klas oraz zasady i kryteria ich ustalania jak w tabeli 6.

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Polskie rolnictwo jest na etapie przechodzenia od produkcji ekstensywnej do nowoczesnego, intensywnego rolnictwa, przy czym technologie wytwórcze stosowane przez większość gospodarstw można uznać za tradycyjne. Stąd obszar użytkowanej ziemi ma istotne znaczenie w kształtowaniu ich rezultatów produkcyjnych.

Przeciętna powierzchnia użytków rolnych przypadająca na 1 indywidualne gospodarstwo rolne prowadzące produkcję rolniczą w 2002 roku wynosiła nieco ponad 8,2 ha i wykazywała ścisły związek z siłą ekonomiczną (wykres 4). Wartości skrajne to 3,2 ha UR w grupie gospodarstw najsłabszych (klasa I)

⁶⁴ A. Woś: *Układy strukturalne ...*, op. cit., s. 12.

⁶⁵ A. Woś: *Rolnictwo polskie ...*, op. cit., s. 24.

i 382,9 ha UR w gospodarstwa dysponujących największą siłą ekonomiczną (klasa VII). Oznacza to, że maksymalna rozpiętość przeciętnej powierzchni gospodarstwa była blisko studziesiątkrotna.

Przedstawione powyżej dane mają uśredniony charakter i nie wykluczają faktu, że jednostki o mniejszym areale mogą dysponować również stosunkowo dużą siłą ekonomiczną (tab. 8).

Tabela 8. Struktura obszarowa gospodarstw według ich siły ekonomicznej

Klasy* gospodarstw	Grupy obszarowe w ha UR						
	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-50	50 i więcej
	Suma wiersza = 100						
Razem	53,1	24,3	10,8	5,0	3,9	1,9	1,0
I	83,5	14,3	1,7	0,3	0,1	0,1	0,0
II	31,7	52,5	12,4	2,5	0,8	0,1	0,0
III	7,5	41,9	33,2	11,4	4,8	1,0	0,2
IV	3,6	12,1	28,9	25,0	21,4	7,5	1,5
V	4,6	4,8	9,5	14,4	27,4	25,5	13,8
VI	9,4	5,9	5,7	4,8	9,5	19,0	45,7
VII	8,6	4,5	3,8	2,1	4,1	5,6	71,3

*Oznaczenia klas oraz zasady i kryteria ich ustalania jak w tabeli 6.

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Analiza udziału liczby gospodarstw według ich obszaru w poszczególnych klasach gospodarstw (według ich siły ekonomicznej) udokumentowała występowanie jednostek o różnej powierzchni w każdej z wyróżnionych klas gospodarstw. Nie zmienia to faktu, że jednostki dysponujące niewielką siłą ekonomiczną są z reguły małe obszarowo (w I klasie gospodarstwa o powierzchni do 5 ha stanowiły aż do 83,5%). Należy jednak zaznaczyć, że gospodarstwa o dużej sile ekonomicznej to przede wszystkim jednostki większe obszarowo. Jeżeli za takie uznać gospodarstwa posiadające co najmniej 20 ha UR, to jednostki o takim areale sporadycznie występowały w grupie gospodarstw zakwalifikowanych do I klasy, a ich udział wynosił tylko 0,2%. Natomiast w klasie VII zajmowały dominującą pozycję i stanowiły aż 81,0%. Ten fakt również dokumentuje występującą zależność pomiędzy siłą ekonomiczną gospodarstwa, a jego arealem.

Należy również zaznaczyć, że przedstawione związki pomiędzy arealem gospodarstwa, a jego siłą ekonomiczną zaznaczyły się na terenie całego kraju (aneks – tab. A4). Jednocześnie wielkość tych zależności była w zróżnicowana przestrzennie. Największe dysproporcje w przeciętnym obszarze gruntów użyt-

kowanych przez gospodarstwa o największej i najmniejszej sile ekonomicznej wystąpiły w północnej i zachodniej Polsce, zaś najmniejsze na wschodnich terenach kraju. Te odmienności wiązały się z różnicami przestrzennymi w średniej wielkości gospodarstw indywidualnych oraz ich strukturze obszarowej. Nie bez wpływu była również sytuacja na rynku ziemi rolniczej, a zwłaszcza terytorialne dysproporcje w podaży ziemi będącej w zasobach Agencji Nieruchomości Rolnych Skarbu Państwa, która skupiała się głównie w makroregionie północnym i południowo-zachodnim⁶⁶.

Siłę i charakter zależności pomiędzy zmiennymi określa między innymi współczynnik korelacji. Wartość wyliczonego współczynnika korelacji pomiędzy siłą ekonomiczną gospodarstw a ich obszarem wynosiła 0,899, co świadczy⁶⁷ o dużym, jednostronnym i dodatnim skorelowaniu wielkości areału gospodarstwa z jego siłą ekonomiczną.

Reasumując, chociaż zależność między obszarem a siłą ekonomiczną gospodarstw nie jest liniowa, to poprawa struktury obszarowej gospodarstw może być istotnym czynnikiem kształtującym możliwości zwiększania siły ekonomicznej warsztatów rolnych.

2. Cechy demograficzne kierowników

Jak wykazały wielokrotne badania, osiągnięte wyniki produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw są uzależnione od profesjonalizmu ich użytkowników. Cechy demograficzne nie tylko oddziałują korzystnie bądź negatywnie na możliwości generowania nadwyżki ekonomicznej, ale przede wszystkim wpływają na skłonność do wprowadzania zmian w użytkowanych gospodarstwach tym samym oddziałują na ich możliwości rozwojowe.

Siła ekonomiczna gospodarstwa jest uzależniona od sytuacji pokoleniowej użytkującej je rodziny, a przede wszystkim od wieku kierownika⁶⁸. Znalazło to odzwierciedlenie również w relacji pomiędzy wielkością ekonomiczną a wiekiem gospodarującego (wykres 5). Różnice pomiędzy wartościami skrajnymi,

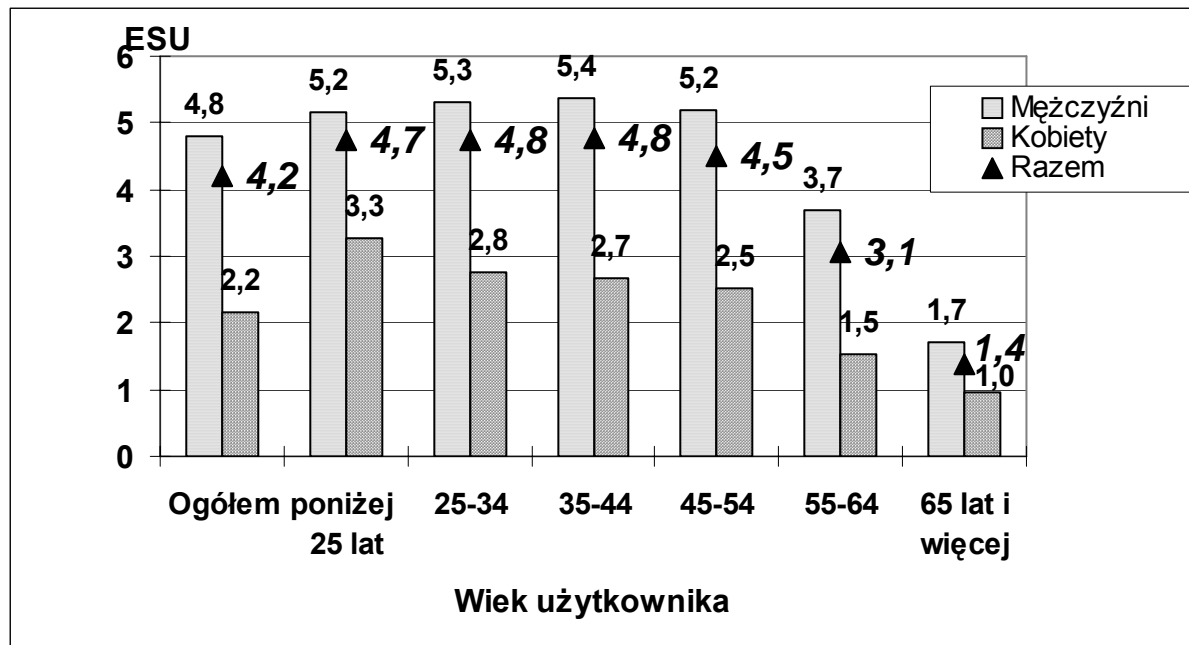
⁶⁶ A. Sikorska: *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy*, Analizy rynkowe MRiRW, AWRSP, IERiGŻ, Warszawa 2002, s. 5.

⁶⁷ Współczynnik korelacji mieści się w przedziale od -1 do 1, przy czym im bardziej wyliczona wartość odbiega od 0, tym zależność pomiędzy zmiennymi jest silniejsza, przy czym jego wartość ujemna oznacza skorelowanie odwrotne: B. Szulc: *Statystyka dla ekonomistów. Opis statystyczny*, PWN 1969, s. 329.

⁶⁸ A. Woś: *Układy strukturalne ...*, *op. cit.*, s. 12.

choć zdecydowanie mniejsze niż w przypadku obszaru gospodarstw, były bardzo wyraźne na korzyść rolników relatywnie młodych.

Wykres 5. Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw według wieku i płci użytkownika



Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Z kolei najwyższą wielkością ekonomiczną (4,8 ESU) dysponowały gospodarstwa zarządzane przez osoby w wieku od 25 do 44 lat, natomiast rolnicy w wieku powyżej 64 lat posiadali gospodarstwa z najniższym potencjałem produkcyjnym (1,4 ESU), czyli rozbieżność w wielkości tego wskaźnika była ponad trzykrotna.

Tabela 9. Struktura wieku kierowników według siły ekonomicznej gospodarstw

Klasy* gospodarstw	Odsetek kierowników w wieku					
	poniżej 25	25-34	35-44	45-54	55-64	65 i więcej
	lat					
	Suma wiersza = 100					
Razem	2,9	15,6	27,6	29,9	13,1	10,9
I	2,2	13,5	24,6	27,9	15,3	16,5
II	3,7	16,9	28,6	31,5	12,4	6,9
III	4,0	18,4	31,5	33,2	10,1	2,8
IV	3,7	19,7	34,2	32,7	8,2	1,5
V	3,2	20,2	36,2	32,0	7,2	1,2
VI	2,5	18,5	34,4	34,4	8,5	1,7
VII	2,5	13,9	30,0	41,0	10,8	1,8

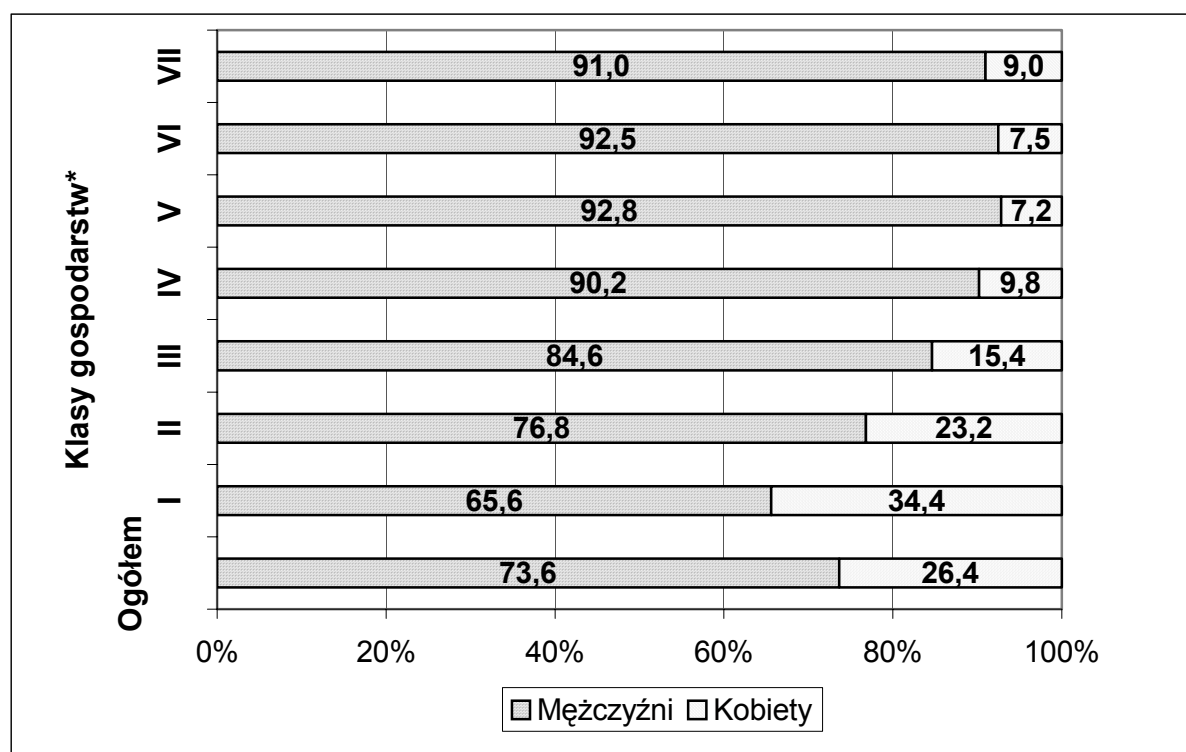
*Oznaczenia klas oraz zasady i kryteriach ustalania jak w tabeli 6.

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Podobne zależności pomiędzy siłą ekonomiczną a wiekiem rolnika wystąpiły bez względu na płeć osoby pełniącej tę funkcję (wykres 5). Nie zmienia to faktu, że gospodarstwa kierowane przez mężczyzn dysponowały wyraźnie większą siłą ekonomiczną. Ta zależność występowała w każdym wyodrębnionym przedziale wiekowym.

Potwierdzeniem zależności pomiędzy wiekiem rolnika a siłą ekonomiczną jego gospodarstwa, jest również struktura wieku kierowników według siły ekonomicznej gospodarstwa. Nie zmienia to faktu, że w każdej z wyodrębnionych klas występowały jednostki kierowane przez osoby w różnym wieku (tab. 9), przy czym zarządzający gospodarstwami silniejszymi ekonomicznie byli relatywnie młodszy niż rolnicy z jednostek dysponujących mniejszą siłą ekonomiczną. Te różnice wiązały się głównie z niższym odsetkiem gospodarujących starszych wiekiem, zwłaszcza powyżej 64 lat, wśród zarządzających gospodarstwami dysponujących relatywnie dużą siłą ekonomiczną w odniesieniu do kierowników słabych jednostek.

Wykres 6. Struktura płci kierowników według siły ekonomicznej gospodarstw



*Oznaczenia klas oraz zasady i kryteria ich ustalania jak w tabeli 61.

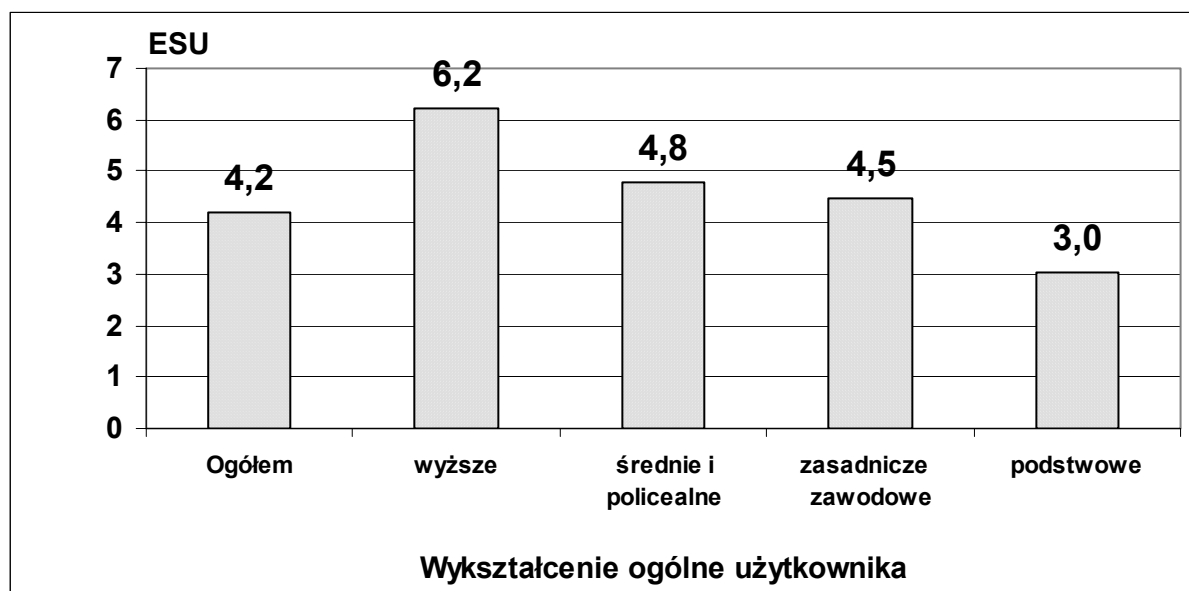
Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Na podkreślenie zasługują również różnice w stopniu sfeminizowania funkcji kierującego gospodarstwem w poszczególnych grupach gospodarstw (wykres 6). I chociaż kobiety zarządzały jednostkami zakwalifikowanymi do każdej z wyodrębnionych klas, to gospodarstwa silne ekonomicznie były z reguły rzadziej kierowane przez kobiety niż jednostki słabsze ekonomicznie. Różnica pomiędzy wysokością odsetka kobiet wśród osób użytkujących gospodarstwa najslabsze (klasa I) i najsilniejsze (klasa VII) wynosiła 25,4 p. p. (34,4% wobec 9%). Równocześnie należy dodać, że klasach V i VI udział kobiet kierowników wynosił odpowiednio 7,2 i 7,5%, tym samym był nieco niższy niż w klasie VII, przy czym różnica mieściła się w granicach błędu statystycznego.

3. Wykształcenie kierowników gospodarstw

Istotnym elementem kształtującym możliwości rozwojowe gospodarstw rolnych jest wiedza i umiejętności rolników, których mierzalnym odzwierciedleniem jest w poziom wykształcenia ogólnego, a przede wszystkim profesjonalnego przygotowania do wykonywanych zajęć.

Wykres 7. Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstwa według poziomu wykształcenia ogólnego użytkownika



Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Te zależności potwierdza również związek pomiędzy wielkością (siłą ekonomiczną) gospodarstwa, a poziomem wykształcenia ogólnego kierownika (wykres 7).

W 2002 roku wielkość statystycznego gospodarstwa chłopskiego prowadzącego produkcję rolniczą wynosiła 4,2 ESU i wykazywała ścisły związek z poziomem wykształcenia użytkownika, przy czym rolnicy legitymujący się tylko wykształceniem podstawowym prowadzili jednostki średnio ponad dwukrotnie słabsze niż osoby z wykształceniem wyższym (3,0 ESU wobec 6,2 ESU). Należy również podkreślić, że chociaż zależność między poziomem wykształcenia rolnika a siłą ekonomiczną jego gospodarstwa nie jest liniowa, to wartość współczynnika korelacji (0,642) świadczy o znaczącym, jednostronnym i dodatnim skorelowaniu wielkości (siły) ekonomicznej gospodarstw z poziomem wykształcenia rolników.

Tabela 10. Struktura poziomu wykształcenia ogólnego użytkowników według siły ekonomicznej gospodarstw

Klasy* gospodarstw	Odsetek osób z wykształceniem			
	podstawowym i niepełnym podstawowym	zasadniczym	średnim i policealnym	wyższym
	Suma wiersza = 100			
Razem	35,5	38,1	22,6	3,8
I	38,2	34,4	22,9	4,5
II	37,9	39,5	19,9	2,7
III	33,5	43,4	20,8	2,3
IV	26,6	46,6	24,2	2,6
V	18,6	46,7	30,4	4,3
VI	10,9	37,7	39,7	11,7
VII	3,8	20,4	44,6	31,2

* Oznaczenia klas oraz zasady i kryteria ustalania jak w tabeli 6.

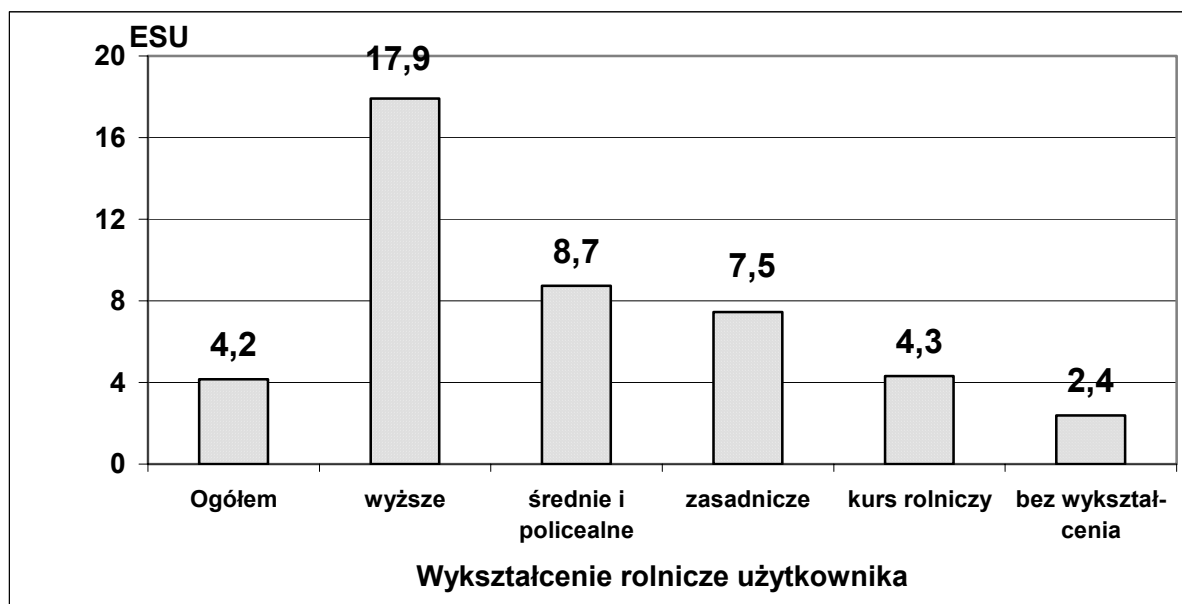
Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Kierownicy gospodarstw silnych ekonomicznie byli z reguły lepiej wykształceni niż osoby użytkujące słabsze ekonomicznie warsztaty rolne. Świadczyły o tym również różnice w wysokości odsetka osób z najwyższym i najniższym poziomem wykształcenia kierowników gospodarstw zaliczonych do klasy I i VII. W tej ostatniej klasie odsetek kierowników z wykształceniem wyższym wynosił 31,2%, natomiast ci, którzy ukończyli edukację na poziomie podstawowym stanowili tylko 3,8%. Diametralnie odmienną sytuację odnotowano wśród gospodarstw z najniższą siłą ekonomiczną, a analogiczne wskaźnik wynosiły odpowiednio 4,5 i 31,8%.

Z punktu widzenia prowadzonej działalności rolniczej najistotniejsze znaczenie mają kwalifikacje rolnicze. Jeśli chodzi o tą cechę kierowników, to dane

dokumentują, że bezwzględnie najwyższą siłą ekonomiczną dysponowały gospodarstwa prowadzone przez osoby z wykształceniem wyższym (wykres 8).

Wykres 8. Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstwa według poziomu wykształcenia rolniczego użytkownika



Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

W porównaniu z jednostkami prowadzonymi przez kierowników nie posiadających żadnego teoretycznego przygotowania do wykonywanego zawodu rolnika siła ekonomiczna ich gospodarstw była ponad siedmiokrotnie wyższa (17,9 ESU wobec 2,4 ESU).

Tabela 11. Struktura poziomu wykształcenia rolniczego kierowników według siły ekonomicznej gospodarstw

Klasy* gospodarstw	Odsetek osób z wykształceniem rolniczym				
	bez wykształcenia	kursowym	zasadniczym	średnim i policealnym	wyższym
	Suma wiersza = 100				
Razem	50,3	29,8	12,2	6,6	1,1
I	63,6	25,4	6,1	4,1	0,8
II	44,7	35,4	12,9	6,1	0,9
III	33,3	37,3	19,8	8,5	1,1
IV	23,5	34,5	27,3	13,1	1,6
V	17,4	28,7	31,5	19,3	3,1
VI	15,2	22,6	26,6	26,6	9,0
VII	15,7	14,1	13,7	28,7	27,8

*Oznaczenia klas oraz zasady i kryteria ich ustalania jak w tabeli 6.

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

Ścisłą zależność pomiędzy poziomem wykształcenia użytkownika, a siłą ekonomiczną jego warsztatu pracy potwierdza również wielkość współczynnika korelacji, którego wartość w przypadku tych zmiennych wynosiła 0,901. Należy również dodać, że była to korelacja najwyższa ze wszystkich analizowanych zależności.

Należy również podkreślić, że osoby z wykształceniem rolniczym kierują gospodarstwami posiadającymi wyraźnie wyższą siłę ekonomiczną niż użytkownicy o odpowiadającym im poziomie wykształcenia ogólnego (nierolniczego).

Przedstawione powyżej ogólne zależności znalazły potwierdzenie zarówno w strukturze poziomu wykształcenia rolniczego kierowników według siły ekonomicznej gospodarstw (tab. 11), jak i w zróżnicowaniu makroregionalnym średniej wielkości ekonomicznej gospodarstwa według poziomu wykształcenia rolnika (aneks – tab. A7).

4. Inwestowanie

Działalność inwestycyjna dowodzi, że dane gospodarstwo akumuluje środki na inwestycje, które zwiększają jego siłę ekonomiczną w przyszłości⁶⁹.

Tabela 12. Gospodarstwa inwestujące według ich siły ekonomicznej

Klasy* gospodarstw	Udział gospodarstw ponoszących wydatki inwestycyjne						
	ogółem	w tym na					infrastrukturę techniczną gospodarstwa
		maszyny i środki transportu	budynki gospodarcze	ziemię	produkcję		
					zwierzęcą	roślinną	
Razem	38,2	10,3	10,8	3,0	4,1	3,8	8,2
I	32,9	3,7	5,8	1,1	1,7	2,3	7,0
II	38,5	9,7	10,2	1,8	3,3	3,5	8,4
III	42,4	16,2	14,6	3,7	5,5	5,3	9,3
IV	51,4	27,1	23,9	8,4	10,9	7,7	10,8
V	61,8	40,6	35,7	16,6	18,6	10,1	13,5
VI	67,7	47,6	43,9	24,8	20,5	11,5	17,5
VII	64,6	50,6	47,4	25,6	23,1	12,8	21,4

* Oznaczenia klas oraz zasady i kryteria ich ustalania jak w tabeli 6.

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002.

⁶⁹ A. Woś: *Wzrost gospodarczy ...*, op. cit., s. 97.

Według Powszechnego Spisu Rolnego w roku gospodarczym 2001/2002 wydatki inwestycyjne poniosło 38,2% indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolniczą. W tej grupie znajdowały się zarówno jednostki ponoszące nakłady finansowe na przedsięwzięcia powiększające możliwości wytwórcze gospodarstwa, jak również niezwiązane bezpośrednio z prowadzoną działalnością rolniczą. Inwestycje nierolnicze prawie w całości były skierowane na poprawę warunków życia rodzin chłopskich. Wśród inwestycji bezpośrednio związanych z rolnictwem w największej liczbie gospodarstw budowano, remontowano bądź modernizowano budynki gospodarcze (10,8%) oraz kupowano maszyny i środki transportu (10,3%). Nieco rzadziej inwestowano w poprawę infrastruktury technicznej gospodarstwa (8,2%). W dalszej kolejności ponoszono wydatki na zwiększenie stada podstawowego bądź zmianę kierunku produkcji zwierzęcej (4,1%) oraz nowe nasadzenie plantacji trwałych (3,8%) i zakup ziemi (3,0%).

Analiza ogólnej aktywności inwestycyjnej, jak i częstości podejmowania jej poszczególnych kierunków, wykazała wyraźne różnice w tym zakresie pomiędzy gospodarstwami dysponującymi małą, średnią i dużą siłą ekonomiczną (tab. 12). Należy jednak odnotować, że ten związek był silniejszy w przypadku wydatków na inwestycje rolnicze, niż w odniesieniu do ogólnej aktywności inwestycyjnej, głównie za sprawą relatywnie większej liczby gospodarstw ponoszących wydatki inwestycyjne na cele mieszkaniowe wśród jednostek cechujących się relatywnie mniejszą siłą ekonomiczną⁷⁰. Choć różnica w udziale jednostek ponoszących wydatki na cele inwestycyjne ogółem była ponad dwukrotna (32,9% w klasie I i 67,7% w klasie VI), to w poszczególnych kierunkach inwestycji związanej bezpośrednio z produkcją rolniczą te dysproporcje były jeszcze większe. W przypadku nakładów pieniężnych na:

- poprawę infrastruktury technicznej – trzykrotne (7,0% wobec 21,4%),
- nowe nasadzenia i zmianę kierunku produkcji roślinnej – ponad pięciokrotne (2,3% wobec 12,8%),
- budowę, modernizację i remont budynków gospodarczych – ośmiokrotnie (5,8% wobec 47,4%),

⁷⁰ Według danych Powszechnego Spisu Rolnego 2002 w budynki mieszkalne inwestowało 25,2% indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolniczą. Ten kierunek aktywności inwestycyjnej był stosunkowo mało zróżnicowany w zależności od siły ekonomicznej użytkowanych gospodarstw. Najrzadziej w dom inwestowali rolnicy z gospodarstw najsilniejszych (klasa VII). W tej grupie odsetek jednostek z inwestycjami w zasoby budowlane wynosił 22,6%. Najwyższą aktywność w zakresie poprawy swoich warunków mieszkaniowych wykazywali użytkownicy gospodarstw o sile (wielkości) ekonomicznej od 16 do 100 ESU. W tej grupie udział jednostek z inwestycjami w zasoby mieszkaniowe wynosił 32,0%.

- zakup stada podstawowego – nieco ponad trzynastokrotnie (1,7% wobec 23,1%),
- odtworzenie, powiększenie i unowocześnienie parku maszynowego – blisko czternastokrotnie (3,7% wobec 50,6%),
- zakup ziemi – ponad dwudziestotrzykrotnie (1,1% wobec 25,6%).

Przedstawione różnice w działaniach inwestycyjnych rolników wskazują, że użytkownicy silniejszych ekonomicznie gospodarstw nie tylko znacznie częściej prowadzili działalność inwestycyjną, ale w swoich przedsięwzięciach skupiali się przede wszystkim na zadaniach, których głównym celem była koncentracja produkcji rolniczej oraz poprawa efektywności gospodarowania.

Opisywane powyżej zależności pomiędzy siłą ekonomiczną gospodarstw a ich ogólną aktywnością inwestycyjną, jak i częstością ponoszenia wydatków na poszczególne przedsięwzięcia odtwarzające, unowocześniające, bądź zwiększające ich potencjał produkcyjny zaznaczyły się terenie całego kraju (aneks – tab. A8). Równocześnie należy dodać, że zarówno częstość podejmowania inwestycji zwiększających potencjał produkcyjny, jak i ich powiązanie z siłą ekonomiczną gospodarstw z większym nasileniem występowały na terenach wyróżniających się korzystnie pod względem siły ekonomicznej występujących tam warsztatów. Dotyczyło to zwłaszcza makroregionu środkowozachodniego i północnego.

Reasumując, scharakteryzowane dysproporcje w aktywności inwestycyjnej gospodarstw o różnej sile ekonomicznej, jak również wartość współczynnika korelacji (0,914) wskazuje, że czynnikiem zwiększającym możliwości rozwojowe poszczególnych jednostek jest aktywność inwestycyjna, a zwłaszcza działania zwiększające koncentrację produkcji i sprawność gospodarowania.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza przeobrażeń rolnictwa w Polsce wykazała, że ma miejsce proces formowanie się sektora wysokotowarowego w rolnictwie chłopskim, o poziomie sprawności technicznej i społecznej porównywanej ze sprawnością sektorów nierolniczych, a zatem zdolnego do konkurencji na rynku krajowym i międzynarodowym. Kształtowanie się tej kategorii gospodarstw ma charakter stały.

Analiza danych ankietowych za lata 1992-2005 wykazała, że pomimo blisko dwukrotnego wzrostu udziału (z nieco ponad 6% do niespełna 12%) gospodarstw wysokotowarowych w rolnictwie chłopskim, jest to nadal zbiorowość

stosunkowo niewielka. W odniesieniu do jednostek towarowych, udział takich gospodarstw był nieco wyższy i wynosił nieco ponad 16%.

Pomimo stosunkowo małej liczebności, to grupa gospodarstw wysokotowarowych decyduje o obrazie naszego rolnictwa oraz o ilościowym, jakościowym i asortymentowym stanie rynku rolnego. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w 2005 roku ponad 61% rolniczej produkcji towarowej zostało wytworzone w jednostkach wysokotowarowych. Ta grupa już w 2000 roku uprawiała ponad 31% ziemi rolniczej będącej w użytkowaniu rolników indywidualnych i posiadała ponad jedną trzecią pogłowia zwierząt inwentarskich, których chów cechował stosunkowo duży zakres koncentracji. Ponadto ta grupa gospodarstw dysponowała ponad 40% parku maszynowego będącego w posiadaniu gospodarstw indywidualnych, który cechował się nie tylko stosunkowo dużą nowoczesnością, ale przede wszystkim znaczną kompleksowością. Zestaw maszyn pozwalający na zmechanizowanie całego procesu technologicznego wytwarzania poszczególnych produktów rolniczych posiadało blisko 64% producentów zbóż i innych roślin technologicznie podobnych, prawie 36% plantatorów ziemniaków, 54% uprawiających buraki cukrowe oraz około 65% producentów kiszonek i siana. Wśród ogółu badanych analogiczne udziały w zależności od rodzaju produktu wynosiły od około 12% do nieco ponad 24%. Podobne tendencje występowały również w odniesieniu do mechanizacji prac przy obsłudze zwierząt inwentarskich i pozyskaniu produktów zwierzęcych. Jednak ich zakres był wyraźnie mniejszy niż w przypadku prac polowych. Kompleksowo zmechanizowane budynki inwentarskie, nawet w grupie wysokotowarowych występowały sporadycznie (dotyczyło to około 4% chlewni i obór towarowych), ale było to kilkakrotnie częściej niż wśród ogółu gospodarstw indywidualnych.

Przeprowadzona analiza wykazała istotne rozbieżności przestrzenne w rozpowszechnieniu gospodarstw wysokotowarowych. Mają one swe źródło w historycznie ukształtowanych terytorialnych różnicach w poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych części kraju (zwłaszcza rolnictwa). Te dysproporcje, jak również odmienności społeczno-kulturowe, różnie ukształtowały możliwości produkcyjne oraz niejednakowo oddziaływały na procesy adaptacyjne gospodarstw rolnych. Wpływały one przede wszystkim na charakter zachodzących przemian oraz zaawansowanie procesów polaryzacji gospodarstw rolnych w zakresie ich aktywności rynkowej. W konsekwencji tych powiązań jednostki wysokotowarowe skupiły się najczęściej na terenach o relatywnie korzystnej strukturze agrarnej, a jednocześnie wyróżniających się poziomem kultury rolnej i stopniem przystosowania gospodarstw do funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej. Dotyczyło to głównie makroregionu środkowo-zachodniego. Na wymienionym obszarze obejmującym województwo kujawsko-

-pomorskie i wielkopolskie, w całym badanym okresie, częstość występowania jednostek wysokotowarowych była najwyższa i stanowiły one w 2005 roku prawie 31% ogółu gospodarstw indywidualnych. Na przeciwległym biegunie znalazły się środkowowschodnie i południowe tereny Polski. Tam odsetek gospodarstw wysokotowarowych był w całym badanym okresie relatywnie najmniejszy. Niewielkie rozpowszechnienie gospodarstw cechowało zwłaszcza makroregion południowo-wschodni i wiązać je należy przede wszystkim z dużym rozpowszechnieniem zarobkowania, najbardziej rozdrobnioną w skali kraju strukturą obszarową gospodarstw, które w większości produkują na samozaopatrzenie. Na tym terenie, w skład którego wchodzi województwo świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie, w 2005 roku jednostki wysokotowarowe stanowiły niespełna 8% ogółu gospodarstw indywidualnych. Jednocześnie należy podkreślić, że również na obszarach o niewielkim rozpowszechnieniu jednostek wysokotowarowych, w części gospodarstw zaznaczają się procesy modernizacyjne, wzrasta ich aktywność rynkowo i skala sprzedaży. Przykładem są zmiany zachodzące w makroregionie środkowowschodnim.

Ogólnie można szacować, że zbiorowość jednostek wysokotowarowych stanowi około 230-240 tys. gospodarstw indywidualnych. Powszechnie przyjmuje się, że aby kondycja polskiego rolnictwa była dobra, to ta grupa powinna być trzykrotnie liczniejsza.

Siła ekonomiczna jednostkowego gospodarstwa rolnego jest kształtowana przez szereg czynników, z których część oddziałuje tylko pośrednio. Z przeprowadzonej analizy czynników wyznaczających możliwości wzrostu siły ekonomicznej wynika, że decydujące znaczenie w jej budowaniu miały umiejętności rolników i ich aktywność inwestycyjna, zwłaszcza w odniesieniu do powiększania majątku produkcyjnego. W szczególności w podejmowaniu działań stwarzających możliwości koncentracji produkcji i podnoszenia jej jakości, a w konsekwencji poprawa efektywności gospodarowania i umocnienia pozycji rynkowej użytkowanych gospodarstw. Świadczyły o tym przede wszystkim znacznie częstsze zakupy ziemi i stada podstawowego w gospodarstwach o relatywnie większej sile ekonomicznej w porównaniu z małymi.

Zakres działalności inwestycyjnej jest wyznaczany przede wszystkim możliwościami finansowymi, a brak własnych środków pieniężnych, które można przeznaczyć na odtwarzanie, powiększanie i unowocześnianie majątku produkcyjnego występuje w znacznej grupie gospodarstw. Niedobory własnych środków pieniężnych tylko w pewnym stopniu mogą być rekompensowane dopływem kapitału obcego. Takie możliwości posiada stosunkowo niewielka grupa gospodarstw, która już obecnie dysponuje relatywnie większą siłą ekonomiczną. Dlatego jednym z najistotniejszych czynników podnoszących siłę eko-

nomiczną gospodarstw chłopskich jest wzrost poziomu wykształcenia rolników, zwłaszcza profesjonalnego przygotowania do sprawowanych funkcji, którego zakres powinien wykraczać poza tradycyjnie rozumiane kwalifikacje rolnicze.

Analiza tendencji zmian w obrębie badanych gospodarstw pozwala prognozować, że przeobrażenia w rolnictwie chłopskim polegać będą na powolnym wzroście liczby jednostek wysokotowarowych, czemu towarzyszyć będą relatywnie szybkie procesy koncentracji pod względem potencjału produkcyjnego, zwłaszcza ziemi, oraz poprawy efektywności gospodarowania. Z punktu widzenia interesu Polski wzrost liczby gospodarstw wysokotowarowych ma istotne znaczenie w sprostaniu konkurencji naszego rolnictwa na globalnym rynku oraz podnoszenia społecznego prestiżu zawodu rolnika.

Literatura

1. Alińska A.: Inwestycje i kredyty w gospodarstwach chłopskich w latach 1992-2000, IERiGŻ, Warszawa 2001.
2. Buks J., Buks B.: Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 495, IERiGŻ, Warszawa 2004.
3. Duczkowska-Małysz K.: Konsekwencje członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla polskiego rolnictwa, [w:] Warunki i skutki integracji polskiego rolnictwa z Unią Europejską (materiały z konferencji), SGH, Warszawa 2001.
4. Hunek T.: Rolnictwo w procesie formowania się nowego ładu społeczno-gospodarczego, [w:] Wieś i rolnictwo na przełomie wieków, IRWiR PAN, Warszawa 2001.
5. Józwiak W.: Możliwości poprawy dochodowości gospodarstw chłopskich po przystąpieniu Polski do UE, [w:] Wieś, rolnictwo i gospodarska żywnościowej po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, IERiGŻ, Warszawa 2004.
6. Józwiak W., Mirkowska Z.: Średnie, duże i bardzo duże gospodarstw rolne w Niemczech, Austrii, Danii i Polsce w latach 1997-2001, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 499, IERiGŻ, Warszawa 2004.
7. Karwat-Woźniak B.: Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej, Studia i Monografie, z. 125, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

8. Karwat-Woźniak B.: Zmiany aktywności rynkowej gospodarstw chłopskich w latach 1996-2000 w świetle ankiety IERiGŻ, IERiGŻ, Warszawa 2001.
9. Mazurkiewicz E.: Przemiany w polskim rolnictwie w latach 90. Przesłanki jego funkcjonowania po integracji Polski z Unią Europejską, [w:] Wieś, rolnictwo i gospodarka żywnościowa po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, IERiGŻ, Warszawa 2004.
10. Ostrowski L.: Inwestycje i kredyty w gospodarstwach chłopskich w latach 1992-1996, IERiGŻ, Warszawa 1997.
11. Osuch D., Goraj L., Skarżyńska A., Grabowska K.: Plan wyboru próby gospodarstw Polskiego FADN, Warszawa 2004.
12. Powszechny Spis Rolny 1996: Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych i ich zamierzenia na przyszłość, GUS, Warszawa 1997.
13. Powszechny Spis Rolny 2002: Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych, GUS, Warszawa 2003.
14. Sikorska A.: Gospodarstwa bez produkcji towarowej w społeczno-ekonomicznej strukturze wsi, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2/2004.
15. Sikorska A.: Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi, Studia i Monografie, z. 117, IERiGŻ, Warszawa 2003.
16. Sikorska A.: Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy, Analizy rynkowe MRWiRW, AWRSP, IERiGŻ, Warszawa 2002.
17. Sikorska A.: Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza, IERiGŻ, Warszawa 2001.
18. Sikorska A.: Źródła utrzymania rodzin wiejskich, [w:] Analiza produkcyjna-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2000 roku, IERiGŻ, Warszawa 2001.
19. Szemberg A.: Ludność i praca (wyniki ankiety IERiGŻ 1996), IERiGŻ, Warszawa 1997.
20. Szemberg A.: Ludność i praca w gospodarstwach rolnych, IERiGŻ, Warszawa 2001.
21. Szemberg A.: Przemiany agrarne w latach 1996-2000, [w:] Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000, IERiGŻ, Warszawa 2001.
22. Szemberg A.: Przemiany struktury agrarnej w rolnictwie chłopskim, [w:] Rynki wiejskie, ziemia, kapitał, praca, IRWiR PAN, Warszawa 2001.

23. Szemberg A.: Zróżnicowanie gospodarstw indywidualnych, *Więś Współczesna* nr 5/1987.
24. Szemberg A.: Zróżnicowanie gospodarstw rolnych (tendencje w latach 80.), *Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy*, z. 300, IERiGŻ, Warszawa 1991.
25. Tomczak F.: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Teraźniejszość i przyszłość*, PWRiL, Warszawa 1988.
26. Tomczak F.: *Gospodarstwo rolne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 346.
27. Wawrzyniak B. M.: Wojtasik B.: *Rolnicy polscy po roku funkcjonowania w Unii Europejskiej*, *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego* nr 1/2005.
28. Wołoszyn J.: *Wiedza czynnikiem poprawy konkurencyjności w UE*, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie*, nr 52, Warszawa 2004.
29. Woś A.: *Ekonomiczna struktura gospodarstw chłopskich. Studium statystyczne*, *Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy*, z. 492, IERiGŻ, Warszawa 2004.
30. Woś A.: *Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce*, *Studia i Monografie*, z. 105, IERiGŻ, Warszawa 2001.
31. Woś A.: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle danych rachunkowości rolnej)*, *Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy*, z. 465, IERiGŻ, Warszawa 2000.
32. Woś A.: *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa. Eseje 2*. IERiGŻ, Warszawa 1998.
33. Wrzochalska A.: *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, IERiGŻ, Warszawa 2003.
34. Zegar A. M.: *Gospodarstwa przejęte przez następców*, IERiGŻ, Warszawa 1997.
35. Zegar J. St.: *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, *Studia i Monografie*, z. 101, IERiGŻ, Warszawa 2000.
36. Zegar J. St.: *Kwestia dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji*, SGH, Warszawa 2002.
37. *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, praca zbiorowa pod kierunkiem J. St. Zegara, GUS, Warszawa 2003.

ANEKS TABELARYCZNY

